Universiteit Utrecht

DE WEG NAAR EERHERSTEL

De herinneringscultuur van vrouwelijke slachtoffers van geweld in 1965 Indonesië

MASTERSCRIPTIE
Internationale Betrekkingen in Historisch Perspectief

ROOS KIRSTEN

BEGELEIDER
Remco Raben

17 juli 2017

Inhoudsopgave

Introductie 5

1. Het geweld van 1965 15

2. Gender in Indonesië 27

2.1 Gender-based violence 27

2.2 De rol van gender in Indonesië 30

3. De strijd om erkenning en herstel 35

3.1 Overheidsinitiatieven 36

3.2 Civil society initiatieven 39

Conclusie 48

Primaire bronnen 53

Interviews 54

Literatuurlijst 55

Introductie

Het pas onafhankelijk geworden Indonesië kampte met grote politieke, economische en sociale spanningen. Het geloof in president Sukarno begon te dalen. Sukarno werkte in de jaren '60 nauw samen met de communistische partij PKI. Hierdoor kon de PKI zeer invloedrijk worden en uitgroeien tot een van de grootste communistische partijen ter wereld. De invloed van de partij was tevens te danken aan de vele organisaties gelieerd aan de PKI, waaronder ook de vrouwenbeweging Gerwani. De groeiende invloed van de PKI was voor de andere partijen binnen de regering een bedreiging. De macht van het leger begon hierdoor te krimpen en de spanningen tussen de PKI, het leger en Sukarno begonnen te groeien. In september 1965 kwamen deze spanningen tot een hoogtepunt toen Suharto als leider van het leger de macht naar zich toetrok en het einde van de PKI verkondigde. Dit was het begin van een moordcampagne om de leden en sympathisanten van de PKI uit te roeien. Niet alleen de leiders van de PKI waren het doelwit, ook alle familieleden, vrienden en kennissen van communisten waren hun leven niet zeker. De prominentie van vrouwenbeweging Gerwani binnen de PKI zorgde ervoor dat ook veel vrouwen slachtoffer werden van het geweld dat zich gedurende twee jaar verspreidde over Indonesië. In de jaren voor 1965 was Gerwani steeds verder naar de PKI toegetrokken en werkte nauw samen aan kwesties zoals vrouwenrechten. Suharto schilderde deze vrouwen af als losgeslagen en seksueel pervers. Vrouwen waren met name slachtoffer van seksueel geweld zoals verkrachting, seksuele intimidatie, of aanranding. Het geweld specifiek gericht tegen vrouwen in dit conflict is een vaak genegeerd onderdeel van de strategie van Suharto om de Indonesische samenleving volledig om te vormen tot een dictatuur.

De propaganda van Suharto leeft nog steeds voort in de huidige Indonesische samenleving. Nog steeds geloven mensen in de idealen die Suharto overbracht. Alhoewel er na de Nieuwe Orde meer informatie over het conflict naar buiten is gekomen, heeft dit vooralsnog niet geleid tot effectieve initiatieven van de overheid om met deze schendingen van mensenrechten om te kunnen gaan. Dit heeft als gevolg dat de vele daders nog vrij rondlopen in Indonesië en zelfs nog steeds belangrijke functies in het leger of de politiek bekleden. Daarnaast biedt de overheid weinig hulp aan slachtoffers door het voortdurende zwijgen over de gruwelijke misdaden van 1965. De overhead zou de dialoog met de slachtoffers moeten aangaan om vorm te geven aan de herinnering van het conflict en het proces van transitional justice op gang te kunnen brengen. Herinneren kan bijdragen aan het verzoeningsproces binnen een land. Herinneren betekent het vertellen van de verhalen van

de slachtoffers, daders en andere betrokkenen. Binnen een bepaalde groep, zoals een slachtoffergroep, kan er een herinneringscultuur ontstaan. De slachtoffers delen dan herinneringen aan soortgelijke ervaringen en vinden steun bij elkaar. Het Indonesische vrouwenkoor Dialita is een voorbeeld van zo'n groep: vrouwen van het koor komen wekelijks bij elkaar en delen elkaars verhalen. De verhalen brengen zij over door middel van liedjes waarmee zij optreden. In mijn onderzoek staat de herinneringscultuur van de leden van het vrouwenkoor centraal. Vrouwelijke slachtoffers van het geweld in 1965 worden tot op heden niet erkend, terwijl zij speciale aandacht verdienen binnen het proces van transitional justice in Indonesië. Gender-based violence in dit conflict was namelijk wijdverspreid. De strijd van Dialita om erkenning en compensatie te krijgen voor wat hun is aangedaan verloopt zeer moeizaam. In dit onderzoek verklaar ik waarom het proces van transitional justice in Indonesia zo moeizaam verloopt en waarom deze vrouwen na ruim 50 jaar nog steeds worden genegeerd.

Om deze vraag te kunnen beantwoorden zal ik kijken naar verschillende aspecten die het proces van herinneren en erkenning beïnvloeden in Indonesië. Als eerste is het van belang om uit te leggen waardoor het geweld tegen vrouwen kon uitbreken in 1965 en de jaren erna bleef voortduren. Hoe zag het politieke landschap er in Indonesië uit in de jaren voor 1965? Welke factoren hebben bijgedragen aan het uitmoorden van communisten en de vorming van een autocratie? Vervolgens richt ik mij op de rol van gender in Indonesië, aangezien dit van grote invloed is geweest op het uitbreken van het geweld tegen vrouwen. Tenslotte kijk ik naar de focus op het geweld tegen vrouwen binnen het proces van transitional justice in Indonesië omtrent het conflict van 1965.

Voor het beantwoorden van de hoofdvraag en de subvragen is het belangrijk de centrale begrippen te verduidelijken, namelijk transitional justice, gender en memory. Het International Center for Transitional Justice (ICTJ) doet onderzoek naar transitional justice en de impact van transitional justice in landen die na een conflict of oorlog het proces van democratisering opstarten. Het ICTJ kent de volgende definitie toe aan transitional justice:

> "Transitional justice refers to the ways countries emerging from periods of conflict and repression address large scale or systematic human rights violations so

> numerous and so serious that the normal justice system will not be able to provide an adequate response."[1]

Volgens het ICTJ is het proces van transitional justice een manier om schendingen van mensenrechten aan te pakken, in de toekomst te kunnen voorkomen en om de slachtoffers te erkennen wanneer het normale rechtssysteem hier niet meer toe in staat is.[2] Ook in het geval van Indonesië is er sprake van een falen van het nationale rechtssysteem waardoor er andere maatregelen genomen moeten worden om te kunnen omgaan met de schendingen van mensenrechten. In de definitie van politicologe Alexandra Barahona de Brito ligt de nadruk meer op de mechanismen en maatregelen die tijdens een proces van transitional justice toegepast kunnen worden:

> "'Transitional justice' is an umbrella term that covers a range of disparate practices (truth commissions, trials, compensation policies, amnesties, purges) to address a violent past in a period of regime transition and to establish a moral and political break with a repressive non-democratic past."[3]

Volgens het ICTJ is transitional justice een proces dat moet worden toegepast wanneer het reguliere rechtssysteem niet in staat is om om te gaan met zulke grove schendingen van mensenrechten. In Indonesië slaagt het rechtssysteem er niet in om de daders te veroordelen en zal een proces van transitional justice noodzakelijk zijn om dit in gang te zetten. Het ICTJ definieert vier verschillende aanpakken binnen het proces van transitional justice. De eerste aanpak is strafrechtelijke vervolging. Het gereedschap dat hierbij hoort zijn tribunalen en andere vormen van rechtspraak. Een andere aanpak is waarheidsvinding. Dit wordt gedaan door middel van waarheidscommissies. Het behoud van de herinnering aan een conflict valt ook binnen deze aanpak. Voorbeelden van het behouden van de herinnering zijn musea, monumenten, herdenkingen, films en foto's. Als derde aanpak definieert het ICTJ herstel. Herstel komt voor in verschillende vormen zoals herstelbetalingen

---

[1] About Transitional Justice, website International Center for Transitional Justice, geraadpleegd op 2 maart.
https://www.ictj.org/about/transitional-justice

[2] Aims of transitional justice, website International Center for Transitional Justice, geraadpleegd op 7 juli.
https://www.ictj.org/about/transitional-justice

[3] Alexandra Barahona de Brito, 'Transitional justice and memory: exploring perspectives', *South European Society and Politics*, 15 (2010) 359-376, aldaar 360.

voor individuen of groepen, investering in de gezondheidszorg en het onderwijs, en officiële excuses door overheden. De laatste aanpak richt zich op hervormingen van wetten en instituties zodat de overheid de garantie kan bieden dat schendingen van mensenrechten niet meer voor kunnen komen. In het geval van Indonesië zou het leger volledig hervormd moeten worden om te kunnen garanderen dat het geweld van 1965 zich nooit kan herhalen.[4]

Het tweede concept dat centraal staat in mijn onderzoek is gender. Gender is een sociaal construct, wat gevormd wordt en in stand wordt gehouden door de samenleving. In tegenstelling tot gender, verwijst de term sekse naar het biologische geslacht van een mens. Gender heeft te maken met de sociaal geproduceerde betekenis van een man of vrouw.[5] In Indonesië speelt de rol van de vrouw een grote rol in het uitbreken van het geweld tegen vrouwen in 1965. Daarnaast heeft de rol van gender ook te maken met het feit dat het voor vrouwelijke slachtoffers lastig is om erkenning te krijgen van de overheid.

Als laatste bespreek ik het concept van memory. Herinnering of 'memory' werd vanaf de jaren '80 een belangrijk veld van onderzoek. Memory studies onderzoekt waarom, hoe en wat mensen, samenlevingen en groepen herinneren. De manier waarop mensen herinneren is subjectief en zal nooit een objectieve weerspiegeling zijn van wat er werkelijk gebeurd is.[6] Maurice Halbwachs wordt gezien als de grondlegger van memory studies met de introductie van het concept 'collective memory'. Volgens Halbwachs ontwikkelt individuele herinnering zich door de interactie met sociale netwerken en de gemeenschap. Herinnering werd door Halbwachs gezien als een proces, dat beïnvloed wordt door de familie, sociale klassen en religieuze gemeenschappen.[7] Wanneer een groep mensen elkaars ervaringen deelt waardoor zij een soortgelijke herinnering delen heet dat een herinneringscultuur.

Astrid Erll en Ansgar Nünning zijn autoriteiten op het gebied van memory studies en hebben veel onderzoek gedaan naar gedeelde herinnering, of in andere woorden een herinneringscultuur. Gedeelde herinnering ofwel collective memory of herinneringscultuur, betekent 'the sum total of all the processes (biological, medial, social), which are involved in

[4] About Transitional Justice, website International Center for Transitional Justice, geraadpleegd op 6 maart.
https://www.ictj.org/about/transitional-justice
[5] Christina Hughes, *Key concepts in feminist theory and research* (London 2002), 12.
[6] Astrid Erll en Ansgar Nünning, *Cultural memory studies: an international and interdisciplinary handbook* (Berlin 2008) 144.
[7] Sarah Gensburger, 'Halbwachs' studies in collective memory: a founding text contemporary 'memory studies'?', *Journal of Classical Sociology*, 16 (2016) 396-413, aldaar 397-398.

the interplay of past and present within sociocultural contexts'.[8] Zij stelt dat individuele herinnering altijd gevormd wordt door collectieve context, zoals gesprekken, boeken, plekken en de media die we gebruiken. Onze herinnering wordt getriggerd en gevormd door deze externe factoren. Volgens Erll is herinnering hierdoor nooit volledig individueel, aangezien collectieve context de herinnering van het individu vormt. Collectieve context vormt herinnering, maar er is geen sprake van één Collectieve of Culturele Herinnering volledig afgescheiden van individuen.[9]

Herinnering is noodzakelijk voor het proces van transitional justice; waarheidsvinding en herdenking van het verleden kan niet gebeuren zonder herinnering. Toch wordt herinnering niet gezien als een van de vier fundamentele onderdelen van transitional justice. Ariel Dulitzky bespreekt in het artikel 'Memory, an essential element of transitional justice' de rol van herinnering binnen transitional justice. Zo stelt zij dat het proces van herinneren vaak buiten het politieke proces van transitional justice wordt geplaatst, aangezien het wordt gezien als een onderdeel van een persoonlijke activiteit, zoals het persoonlijke proces van rouwen. Ariel Dulitzky stelt dat als gevolg hiervan herinnering zelden wordt gebruikt als een middel in het proces van democratisering. Volgens Dulitzky is dit tegenstrijdig: "millions of people visit memorials, participate in memory activities, read documents, books or testimonies or watch television documentaries."[10] Herinnering speelt een zeer grote rol in het leven van mensen en in de manier waarop mensen omgaan met het verleden. Memory studies kan het proces van democratisering verbeteren door een nieuw perspectief te bieden. Hoe mensen herinneren en hoe het herinneren kan bijdragen aan het proces van verzoening is een nuttige toevoeging aan het proces van transitional justice. Het is nodig om de verschillende perspectieven van een conflict te belichten, door bijvoorbeeld gebruik te maken van herinnering.[11]

Hoewel er in Indonesië nog weinig aandacht wordt besteed aan het herinneren van het conflict van 1965 in Indonesië, bestaat op er academisch gebied wel veel aandacht voor. Zowel in Indonesië als in andere landen in de wereld is er veel geschreven over de mislukte staatsgreep in september 1965, en het daaropvolgende geweld. Daarentegen bestaat er in het academische veld veel minder aandacht voor gender-based violence in 1965. Onderzoek naar gender-based violence is in het algemeen een recente ontwikkeling, vandaar dat

[8] Marek Tamm, 'Beyond history and memory: new perspectives in memory studies', *History Compass*, 11 (2013) 458-473, aldaar 462.
[9] Erll en Nünning, *Cultural memory studies*, 5.
[10] Ariel Dulitzky, 'Memory, an essential element of transitional justice', *Peace in Progress*, 20 (2014) 1-5, aldaar 1.
[11] Ibidem, 373.

onderzoek naar gender-based violence in Indonesië nog niet uitgebreid is. Een expert op dit gebied is sociologe Saskia Wieringa die al vanaf de jaren '80 onderzoek doet naar gender in Indonesië. In haar werk onderzoekt zij de manier waarop Suharto tijdens zijn Nieuwe Orde regime de rol van vrouwen in de samenleving bepaalde. De afschildering van Gerwani leden als gevaarlijke, losbandige hoeren speelde een belangrijke rol in deze tactiek als afschrikkingseffect; Suharto gebruikte Gerwani als voorbeeld om te laten hoe vrouwen konden veranderen in ongehoorzame losgeslagen vrouwen. Een vrouw moest zich houden aan de gedragsvoorschriften, genoemd *kodrat wanita* (women's destiny). Wieringa stelt dat deze *kodrat wanita* bestond uit een set van waarden waar een vrouw zich aan moet houden. Een vrouw moet passief zijn, gehoorzamen aan de mannelijke familieleden, seksueel verlegen en bescheiden zijn, en verzorgend zijn. Het levensdoel van een vrouw was het worden van een echtgenote en moeder.[12] Ook was Wieringa een van de eersten die zich specifiek richtte op het genderaspect van conflict in 1965 en die onderzoek deed naar de vrouwenbewegingen in Indonesië. Zij verbaasde zich erover dat het geweld tegen vrouwen in 1965 voorheen compleet was genegeerd door academici, terwijl het geweld volgens haar een politieke rol speelt in het conflict en het Nieuwe Orde regime. De manier waarop geweld is gebruikt tegen vrouwen in het conflict heeft invloed op de manier waarop er herinnerd wordt en op de manier waarop het transitional justice proces in Indonesië gevormd zou moeten worden.

Een tweede autoriteit op het gebied van seksueel geweld tegen vrouwen en Indonesische geschiedenis is Annie Pohlman, verbonden aan The University of Queensland, Australia. Met haar boek *Women, sexual violence and the Indonesian killings of 1965-66* schetst zij een beeld van het systematische seksuele geweld waar veel vrouwen in 1965 en 1966 mee te maken kregen.[13] Net als Wieringa, is ook Pohlman van mening dat er meer aandacht moet komen voor gender in dit conflict. Pohlman stelt namelijk dat vele Indonesiërs niet bewust zijn van de mate van seksueel geweld tegen meisjes en vrouwen en dat deze informatie bekend moet worden gemaakt. Op basis van honderden interviews laat Pohlman zien hoe wijdverspreid en systematisch het geweld was en op welke manieren geweld werd gebruikt tegen vrouwen. Naast dit werk heeft Pohlman ook geschreven over de impact die het geweld heeft gehad op vrouwen in de jaren na het conflict. Veel vrouwen ervaren stigmatisering naar aanleiding van de gebeurtenissen in 1965. Op verkrachting ligt in Indonesië een groot taboe. Ook wordt het als een schande gezien wanneer een vrouw

[12] Saskia Wieringa, *Sexual politics in Indonesia* (Basingstoke 2002), 34.
[13] Annie Pohlman, *Women, sexual violence and the Indonesian killings of 1965-66* (New York 2015).

gelieerd zou zijn aan de communistische partij. Pohlman verklaart dat weduwen van mannen die communist waren een doelwit van seksueel geweld werden, ook in de vele jaren na 1965.[14]

Als laatste noem ik geschiedkundige Katharine McGregor als belangrijke autoriteit op het gebied van 1965 en de verschillende aspecten van dit conflict. Zij schreef twee overzichtswerken over het conflict, namelijk *The contours of mass violence in Indonesia, 1965-68* en *The Indonesian Killings of 1965-66*. Net als Wieringa heeft zij zich in haar onderzoek gericht op Gerwani en andere vrouwenbewegingen in de periode van 1945-1965. In dit onderzoek kijkt ze naar de internationale connecties die Gerwani had met andere vrouwenbewegingen over de wereld. Ook zij maakt gebruik van interviews met ex-Gerwani leden in haar werk. Daarnaast heeft zij zich ook beziggehouden met welke rol memory studies kan spelen in het verwerken van schendingen van mensenrechten: "Memory studies encourages us to question how, when and why individuals and collectives turn towards the past to engage in expressions of regret or social repair in response to historical injustice."[15] Zij onderzoekt hoe memory studies worden gebruikt door mensenrechtenactivisten in Indonesië om het geweld van 1965 te onderzoeken.

Waar Wieringa, Pohlman en McGregor zich specifiek richten op de rol van memory, gender-based violence, en de politieke achtergrond van het geweld, besteden zij geen aandacht aan de rol van gender binnen het proces van transitional justice in Indonesië. Gender-based violence in het conflict van 1965 is nog weinig onderzocht. Wel is er onderzoek gedaan naar gender-based violence en de rol van gender in andere conflicten in Indonesië door Galuh Wandita. Zij concludeert dat dit soort geweld vaak wordt genegeerd binnen transitional justice in Indonesië of in onderzoeksrapporten.[16] Ook Susan Blackburn is van mening dat het proces van erkenning van vrouwelijke slachtoffers van geweld heel moeizaam verloopt.[17] Zij richt zich specifiek op het conflict in mei 1998, waar tijdens rellen in Jakarta tientallen vrouwen zijn verkracht. Net als Wandita bespreekt zij de reacties van de overheid op de verkrachtingen tijdens de rellen van 1998. Er is meer geschreven over gender-based violence in andere conflicten in Indonesië, zoals in Aceh, Timor-Leste of

[14] Annie Pohlman, 'Janda PKI: stigma and sexual violence against communist widows following the 1965-1966 massacres in Indonesia', *Indonesia and the Malay World* 44 (2016) 68-83, aldaar 69.
[15] Katharine McGregor, 'Memory studies and human rights in Indonesia', *Asian Studies Review* 37 (2013) 350-361, aldaar 350.
[16] Galuh Wandita, 'The tears have not stopped, the violence has not ended. Political upheaval, ethnicity, and violence against women in Indonesia', *Gender & Development* 6 (1998) 34-31.
[17] Susan Blackburn, 'Gender violence and the Indonesian political transition', *Asian Studies Review* 23 (1999) 433-448.

Papoea-Nieuw-Guinea en de reactie van de overheid op deze conflicten en dit soort geweld. De jaren 1965-1968 worden vaak vergeten wanneer onderzoekers praten over een patroon van gender-based violence in Indonesië.

In mijn onderzoek verbind ik de rol van gender in Indonesië, het proces van transitional justice in Indonesië, en de persoonlijke herinnering van de geïnterviewde vrouwen van Dialita met elkaar. Door gender centraal te stellen in het proces van transitional justice in Indonesië door middel van interviews met vrouwelijke slachtoffers lever ik een relevante bijdrage aan het wetenschappelijke debat over het geweld van 1965. De geïnterviewde vrouwen zijn allemaal lid van het Indonesische vrouwenkoor Dialita (afkorting voor "Di Atas Lima Puluh Tahun" oftewel "boven de 50 jaar"). Het koor is een veilige plek voor de voormalig politieke gevangenen en familieleden van politieke gevangenen; hier kunnen zij vrijuit spreken over het onrecht wat hun is aangedaan. Vrouwen van over de 50 zingen samen in het koor, maar ook jongere vrouwen die zich willen inzetten voor deze groep hebben zich inmiddels aangesloten. Elke week komen de vrouwen samen, op verschillende locaties, om samen te zingen, te eten en bij te kletsen. Dialita is niet alleen een koor: het is een manier van de vrouwen om te helen van hun trauma's. Door samen te komen delen de vrouwen elkaars verhalen, waardoor de herinneringen aan het verleden overeenkomsten zullen vertonen. Op deze manier ontstaat er een herinneringscultuur onder de vrouwen. De liedjes die de vrouwen zingen zijn allemaal gemaakt door vrouwen in gevangenschap en gaan over het leven in de gevangenis. In de gevangenis hielden de vrouwen hoop door het gezamenlijk zingen. Uiteindelijk werden deze liedjes opgeschreven en werd er muziek onder gezet. Dialita probeert op een andere manier de verhalen van 1965 te communiceren en beoogt verandering teweeg te brengen in de Indonesische maatschappij. Door op te treden kunnen zij hun verhalen vertellen aan het publiek en hopen zo meer erkenning te krijgen van zowel de overheid als de Indonesische samenleving.

De herinneringscultuur van de vrouwelijke slachtoffers wordt gevormd door de gebeurtenissen in 1965, de genderverhoudingen in Indonesië toen en nu, en de rol van de overheid in het opstarten van een proces van transitional justice. Door naar deze factoren te kijken kan ik een antwoord geven op de vraag waarom het proces van transitional justice en het krijgen van erkenning voor de vrouwen van Dialita zo moeizaam verloopt. Tijdens mijn onderzoek heb ik alleen leden van Dialita geïnterviewd. Dit is maar een kleine groep van slachtoffers en hierdoor vertel ik niet het hele verhaal van de herinnering aan 1965. Wel is Dialita representatief voor de manier waarop de verwerking op informele basis tot stand komt in Indonesië. Slachtoffers en nabestaanden creëren hun eigen initiatieven en

mogelijkheden om met het verleden om te kunnen gaan, zo ook Dialita. Vanuit de overheid wordt hier weinig tot geen aandacht aan besteed. Daarom kan ik aan de hand van de informatie uit de interviews met leden van Dialita iets zeggen over het proces van transitional justice in Indonesië.

In het eerste hoofdstuk zet ik uiteen hoe het geweld heeft kunnen uitbarsten in september 1965 en hoe Suharto erin slaagde om langzamerhand Sukarno te laten aftreden en zelf president kon worden. De manier waarop Suharto Gerwani gebruikte om de rol van vrouwen in Indonesië te bepalen is zeer relevant voor de manier waarop de vrouwen van Dialita herinneren. Suharto schilderde de vrouwen van Gerwani af als losgeslagen vrouwen en liet de Indonesische bevolking zien hoe het communisme vrouwen ongehoorzaam en losbandig maakte. Dit boezemde angst in bij de bevolking. Als belangrijkste bronnen voor dit hoofdstuk gebruik ik *Indonesian communism under Sukarno. Ideology and politics, 1959-1965* van Rex Mortimer en *The Sukarno File, 1965-1967* van C.A. Dake. Mortimer geeft een uitgebreide uitleg van de gebeurtenissen die voorafgingen aan de coup en bespreekt de ondergang van Sukarno. Dake bespreekt in detail de jaren 1965-1967. Ook in *Sexual politics* verklaart Saskia Wieringa waarom de coup plaatsvond. De auteurs zetten vraagtekens bij de betrokkenheid van Sukarno en Suharto bij de coup en verschillen hierin van mening.

Het tweede hoofdstuk is gericht op het onderzoeken van de rol van gender in Indonesië en gender-based violence in Indonesië. Dit doe ik onder andere aan de hand van het artikel 'Gender harmony and the happy family. Islam, gender and sexuality in post-Reformasi Indonesia' van Saskia Wieringa waarin zij de ontwikkeling van gender relaties in Indonesië beschrijft vanaf Sukarno tot op heden. De manier waarop mannen en vrouwen met elkaar omgaan in Indonesië wordt voortdurend bepaald door de verschillende politieke ontwikkelingen. Daarnaast richt ik mij specifiek op vrouwenbeweging Gerwani aan de hand van Wieringa's *Sexual politics in Indonesia.* Zij beschrijft hoe Gerwani meer en meer betrokken raakte bij de PKI en de politiek. Een bron die de groeiende invloed van de islam op gender in Indonesië beschrijft is *Gender, Islam and democracy in Indonesia* van Kathryn Robinson. Na het aftreden van Suharto begon de invloed van de islam op de Indonesische samenleving te groeien en dit had ook grote gevolgen voor de positie van vrouwen.

Ten slotte ga ik in het laatste hoofdstuk in op de maatregelen die tot op heden zijn genomen om de gebeurtenissen van 1965-1968 te kunnen verwerken en de vrouwelijke slachtoffers hulp te bieden bij de verwerking van het verleden. Hierbij kijk ik naar de initiatieven vanuit de overheid, de initiatieven vanuit ngo's en andere organisaties en de wens van de vrouwen van Dialita die ik heb geïnterviewd. Daarnaast kijk ik naar verschillende

initiatieven die zich inzetten voor de vrouwelijke slachtoffers van het geweld. Het artikel 'Justice as a building block of democracy in transitional societies. The case of Indonesia' van Matthew Draper gebruik ik als belangrijkste bron in dit hoofdstuk. In zijn artikel beschrijft hij hoe de Indonesische overheid heeft gereageerd op het conflict in 1965 en hoe de overheid faalt in het aan de kaak stellen van de schendingen van mensenrechten die toen hebben plaatsgevonden. In het artikel 'Seducing for truth and justice. Civil society initiatives for the 1965 mass violence in Indonesia' bespreekt Sri Lestari Wahyuningroem hoe er toch gehoor wordt gegeven aan de slachtoffers en nabestaanden door civil society initiatieven. Naast haar artikel maak ik gebruik van de informatie uit verschillende interviews waarin de geïnterviewden mij vertelden over hun projecten en initiatieven om slachtoffers te helpen.

1. Het geweld van 1965

Er heerste chaos en onzekerheid in grote delen van Indonesië in de maanden na de '30 September Beweging': "When it happened, nobody knew what was going on. The army took over all forms of media. Over and over the radio broadcasted the same thing, several generals were kidnapped and killed. People did not know what was going on. After 5 October I started to hear that people were being taken. On the street there were only military cars. People started to rat out their neighbours. I was just a teenager; I did not understand any of this."[18] Het leger arresteerde en vermoordde grote aantallen mensen, waaronder vele vrouwen. Zij kregen te maken met verkrachtingen, seksuele intimidatie en aanranding. Ook werden mensen verraden en uitgestoten door hun eigen gemeenschappen: de angst voor de PKI en het communisme was al snel diepgeworteld. Het leger onder leiding van Suharto begon aan een anti-communistische campagne die er uiteindelijk voor zorgde dat hij in 1967 president werd. De propaganda en haat die Suharto verspreidde leidde tot het uitmoorden van een half miljoen mensen in de periode van 1965-66. Dit waren leden en sympathisanten van de PKI. Nog eens meer dan een half miljoen mensen werden gevangengezet.[19] Het aantal mensen dat lijdt onder de consequenties van dit conflict is vele malen groter. In dit hoofdstuk verklaar ik hoe de confrontatie tussen de PKI en het leger tot een massale slachting leidde in 1965 en waardoor tevens grote aantallen vrouwen het slachtoffer werden van geweld. Daarnaast beschrijf ik hoe Suharto in 1967 president werd en zo zijn grip op Indonesië kon versterken.

Voordat Suharto in 1965 aan de macht kwam en Sukarno twee jaar later verving als president, probeerde Sukarno Indonesië na de onafhankelijkheid om te vormen tot een eenheid. Gezien de zwakke politieke instituties en de grote verschillen tussen de politieke elite, leek dit een haast onmogelijke taak. Het populistische nationalisme van Sukarno verving uiteindelijk de heerschappij van de koloniale vijand. Sukarno's doel was het creëren van eenheid binnen Indonesië, waarbij traditionele Javaanse waarden zoals *gotong royong* (samenwerking) en *musyawarah-mufakat* (overleg totdat een consensus is bereikt) centraal staan. Maar dit deed hij niet alleen. Ook de nationalistische visie van de communistische partij PKI had grote invloed op het idee van eenheid voor Indonesië. Wieringa noemt de wil van Sukarno om eenheid en samenwerking te creëren "a myth of permanent struggle that

[18] Interview Ibu Mujiati, 8 april 2017.
[19] Publication of Amnesty International Report on Indonesia 1977, Amnesty International. International Secretariat Archives, inv. nr. 427-642, bladzijde 13.

sought to create a mystical unity in the face of external threats."[20] Het bereiken van eenheid en samenwerking was een onrealistisch doel. Wel vormden Sukarno en de PKI samen een sterk en invloedrijk blok in de politiek. De nauwe samenwerking tussen de president en de PKI valt te verklaren door te kijken naar Sukarno's positie als president. Het leger was een grote kracht binnen de Indonesische politiek die Sukarno het liefst zag verdwijnen als president. Sukarno koos er daarom voor om de PKI te steunen. Op deze manier beschermde Sukarno de PKI en andersom beschermde de PKI de president tegen de groeiende kracht van het leger. De PKI kon door de steun en bescherming van Sukarno uitgroeien tot een enorme partij.[21] Door de samenwerking met Sukarno nam de PKI ook de nationalistische ideeën van Sukarno over. Marxistische ideeën werden niet blind gevolgd door de PKI; volgens Mortimer paste deze ideeën niet in de Indonesische maatschappij. Ideeën als harmonie en het creëren van een Indonesië als grote familie pasten beter in Sukarno's ideologie.[22] Toch leidde de samenwerking tussen Sukarno en de PKI niet tot stabiliteit: het land kampte met grote economische problemen en er bestond geen consensus over hoe dit opgelost moest worden.

In april 1957, na de burgeroorlog die sinds 1956 in Indonesië woedde, stelde Sukarno een zakenkabinet op dat onder leiding stond van het leger. Het leger kreeg nu een grotere rol binnen de politiek en deze rol zou alleen maar groeien. In mei stelde Sukarno een nationale raad op, met hemzelf als voorzitter. Hoewel het Parlement nog steeds functioneerde, bestond de parlementaire democratie niet meer in Indonesië. Ook begon de angst voor de invloed van de PKI te groeien. Eind jaren '50 vormden religieuze leiders, het leger en leiders van andere partijen een anti-PKI front.[23] Als oplossing voor de economische instabiliteit en politieke onrust binnen de regering voerde Sukarno in 1957 een nieuw autoritair systeem in genaamd Geleide Democratie. Wieringa beschrijft drie belangrijke verschuivingen in de Geleide Democratie. Ten eerste werden partijen die de modernistische islam representeerden uitgesloten van de politiek. Ten tweede kreeg de PKI een nog grotere rol binnen de regering. Als laatste kreeg ook het leger een grote rol in de politiek toebedeeld. Maar ook deze nieuwe strategie kon de economische en sociale chaos in Indonesië niet oplossen. Er ontstond verwarring over de interpretatie van de principes van

[20] Saskia Wieringa, *Sexual politics in Indonesia* (Basingstoke 2002) 98.
[21] Helen-Louise Hunter, *Sukarno and the Indonesian coup* 110.
[22] Rex Mortimer, *Indonesian communism under Sukarno. Ideology and politics, 1959-1965* (New York 2006) 25.
[23] Wieringa, *Sexual Politics*, 102.

de Geleide Democratie. De enige die profiteerde van het nieuwe systeem was het leger, die meer macht in handen kreeg en rijker werd.[24]

In de jaren '60 werd de PKI de grootste communistische partij in de wereld. Daarnaast waren er vele groepen gelieerd aan de PKI. Een van die gelieerde organisaties was vrouwenbeweging Gerwani. De PKI diende als de leider van al deze organisaties en stuurde ze ook aan. Het oprichten van een 'front from below' was een van de strategieën van de partij om zoveel mogelijk te kunnen doordringen in de politiek. Volgens Mortimer had de PKI op zijn hoogtepunt 27 miljoen sympathisanten, waarvan 3 miljoen bij Gerwani hoorden.[25] Gerwani begon in de jaren '60 steeds meer samen te werken met de PKI en deelde dezelfde idealen als de communistische partij. Hoewel Gerwani zelf geen politieke partij was, kon de organisatie door samenwerking met de PKI de politiek beïnvloeden en kwesties als gelijke rechten voor vrouwen op de politieke agenda zetten. Tevens konden vrouwelijke kandidaten van de PKI zich met behulp van Gerwani verkiesbaar stellen. De PKI profiteerde ook van de hulp van Gerwani: de vrouwenorganisatie voerde campagne voor de communisten en hielp mensen te registreren om te kunnen stemmen. De samenwerking met de PKI zorgde ervoor dat er in de politiek meer aandacht kwam voor vrouwenrechten. Sommige leden van Gerwani twijfelden aan de toewijding van de PKI om vrouwenrechten op de kaart te zetten. Het vrouwenblad *Wanita* schreef in 1957 over hun twijfels over de PKI: "Look where women's names are. If a woman is at the bottom of the candidate list, there is little chance she will be elected and she is only there to attract women voters."[26] De nauwe samenwerking met de PKI betekende dat Gerwani uiteindelijk een belangrijk doelwit zou worden van het leger in het conflict van 1965.

De toenadering van Gerwani tot de PKI zorgde voor argwaan onder de politieke tegenstanders van de communisten. Tegelijkertijd groeide de invloed van het leger binnen de politiek. Veel prominente militairen waren gekant tegen de PKI, hoewel er ook verdeeldheid in het leger heerste. De PKI was er nooit in geslaagd een meerderheid van de politieke elite voor zich te winnen, waardoor zij altijd in de minderheid waren binnen de regering. Volgens Wieringa was het schijn dat de PKI de macht in handen had. Zij mochten dan wel massademonstraties op de been brengen, zij hadden geen enkele invloed op de politieke partijen of religieuze partijen.[27] Mortimer noemt een aantal zwakke punten in de

[24] Wieringa, *Sexual Politics*, 105.
[25] Mortimer, *Indonesian communism under Sukarno*, 366.
[26] Elizabeth Martyn, *The women's movement in post-colonial Indonesia. Gender and nation in a new democracy* (New York 2005) 110.
[27] Wieringa, *Sexual Politics*, 132.

partij. Intellectuelen, en met name westerse intellectuelen, voelden zich niet aangetrokken tot de partij. De partij had de verbinding met de intellectuele elite nodig om verder te groeien binnen de politiek en meer aanhang te kunnen krijgen. Daarnaast richtte de partij zich vooral op Java, en niet op andere delen in Indonesië. De partij kon hierdoor niet rekenen op nationale steun.[28]

De spanningen tussen het leger en de PKI werd in de maanden augustus en september 1965 steeds heviger en beide troffen voorbereidingen voor een confrontatie. Het machtsevenwicht in Indonesië driegde uiteen te vallen en de PKI en het leger wilden beide deze leegte vullen. De onrust werd grotendeels veroorzaakt door de verslechterende gezondheid van Sukarno die al jaren leed aan nierstenen. Sukarno fungeerde als de verbindende factor tussen de verschillende partijen, en als hij zou komen te overlijden zou er chaos uitbreken.[29] Door de onrust die heerste nam Sukarno de beslissing om alle oppositie uit te schakelen. Indonesië trok zich terug uit de VN en lanceerde een anti-Amerika campagne. De oppositie zou vervolgens beschuldigd worden van verraad door samenwerking met de Amerikaanse vijand en vervolgens verbannen worden uit de politiek. In 1965 werden meerdere partijen verbannen uit de politiek.[30] De snelheid waarmee dit gedaan werd toont aan hoe Sukarno de druk van het leger groter voelde worden.

Ook gingen er geruchten rond over een zogenaamde 'Raad van Generaals'. Deze groep zou de macht willen overnemen als Sukarno weg zou vallen als president. De angst voor het uiteenvallen van het machtsevenwicht valt ook te verklaren doordat Sukarno al zes keer een aanslag op zijn leven had overleefd.[31] Hierdoor was de PKI ervan overtuigd dat Sukarno meer bescherming nodig had. De angst voor een militaire machtsgreep werd groter nadat er verhalen de ronde deden over de voorbereidingen voor de Dag van de Strijdkrachten op 5 oktober. Het leger zou het plan hebben om de macht te grijpen op deze dag, aangezien zij 20.000 troepen naar Jakarta wilden sturen.[32]

Op 30 september 1965 kwam deze confrontatie er toen het regiment van Sukarno en leden van verschillende communistische organisaties gelieerd aan de PKI zes generaals ontvoerden. De ontvoerde mannen werden naar Halim Air Force base gebracht in Zuid-Jakarta en vermoord. Deze vliegbasis lag dichtbij een trainingskamp van leden van de Pemuda Rakyat (de jongerenorganisatie van de PKI) en Gerwani. Tevens bezetten de

[28] Mortimer, *Indonesian communism under Sukarno*, 367.
[29] C.A. Dake, *The Sukarno File, 1965-1967* (Leiden 2006) 223.
[30] Helen-Louise Hunter, *Sukarno and the Indonesian coup. The untold story* (Westport 2007) 120.
[31] Wieringa, *Sexual Politics*, 282.
[32] Leslie Palmer, 'The 30 September Movement in Indonesia', *Modern Asian Studies* 5 (1971) 1-20, aldaar 2.

coupplegers een aantal gebouwen in Jakarta van waaruit ze verklaarden dat ze de macht hadden overgenomen om Sukarno te beschermen. Tijdens de executies van de generaals waren ook leden van Gerwani aanwezig op de vliegbasis. Suharti Suwarti, een van de leiders van Gerwani, had een aantal leden van Gerwani gevraagd om op de vliegbasis eten te bereiden voor de mensen op het trainingskamp. Volgens Wieringa waren deze leden van Gerwani niet op de hoogte van de plannen om een coup te plegen en hebben zij ook niet deelgenomen aan de executies. Wel waren sommige leden van Gerwani ook lid van de PKI en waren nauw betrokken bij beslissingen binnen de partij, waaronder ook Suharti Suwarti. Hierdoor is het volgens Wieringa waarschijnlijk dat sommige hooggeplaatste leden van Gerwani wel op de hoogte waren van de plannen.[33] De coup was slecht georganiseerd en binnen 24 uur had het Indonesische leger, onder leiding van generaal Suharto, grip op de situatie.[34] Volgens Mortimer werd de coup georganiseerd om de veiligheid van Sukarno te waarborgen. De coupplegers vreesden voor een aanval van het leger om de macht over te nemen; zij wilden het leger voor zijn.

Over de betrokkenheid van Sukarno bij de coup bestaat onduidelijkheid. Verschillende auteurs stellen dat Sukarno op de hoogte was van de plannen van de 30 September Beweging. Sukarno had namelijk een hechte band met drie van de coupplegers.[35] Er bestaat veel onduidelijkheid over wie er precies betrokken zou zijn geweest bij de coup en waarom de coup gepleegd is. De coup was een mislukking, maar voor Suharto was de coup de perfecte gelegenheid om de leiding over te nemen. Wieringa stelt dat Suharto wel af wist van de coup, maar niet de coup initieerde. Hij wist dat de coup slecht gepland was en wachtte af tot het juiste moment om in te grijpen.[36] Al voor de coup werkte het Indonesische leger nauw samen met de Verenigde Staten. Als Suharto eenmaal aan de macht zou komen, zou Indonesië bondgenoten worden met de VS en Indonesië weer openzetten voor Westerse investeringen. Het communisme betekende een bedreiging voor de macht van de VS, ook in Indonesië.[37] Door de PKI de volledige schuld te geven van de coup, kon Suharto met behulp van de VS aan de macht komen. De propaganda die ervoor zorgde dat de PKI de absolute vijand van Indonesië was, kwam voort uit een drang naar macht en niet uit een haat voor het communisme zelf.

[33] Wieringa, *Sexual Politics*, 291-292.
[34] Annie Pohlman, *Women, Sexual violence and the Indonesian killings of 1965-66* (New York 2015) 5-6.
[35] Dake, *The Sukarno File, 1965-1967*, 255.
[36] Wieringa, *Sexual Politics*, 286.
[37] Helen-Louise Hunter, *Sukarno and the Indonesian coup. The untold story* (Westport 2007) 197.

De PKI als organisatie was niet verantwoordelijk voor het plannen en uitvoeren van de coup. John Roosa schrijft in zijn boek *Pretext for mass murder* dat PKI leider Aidit verantwoordelijk was voor de coup. Het partij bureau wist niets af van de plannen om een coup te plegen: Aidit informeerde het bureau wel over de 30 September Beweging, maar beweerde dat het leger hierachter zat.[38] Roosa concludeert dat de andere partijleiders Aidit teveel ruimte hebben gegeven waardoor hij zijn plannen om de beweging op te starten vrijuit kon uitvoeren. Aidit was ervan overtuigd dat een militaire actie als de coup de dreiging van de Raad van Generaals kon wegnemen.[39] De beslissingen van Aidit brachten uiteindelijk een hele partij ten gronde. De PKI kreeg de schuld van de coup, mede door de propaganda van Suharto die hier op inspeelde. Zo werd Suharto gezien als de man die de orde herstelde en Indonesië redde van de moordende communisten. De PKI verzette zich in de eerste paar dagen na de coup in Jakarta. Op 3 oktober gaven zij zich over, waardoor ook in andere steden leden van de PKI de strijd opgaven.[40]

Mortimer stelt dat de mogelijkheid nu was aangebroken voor het leger "to destroy once and for all the forces lying behind the current dangerous tendencies in political life."[41] Het leger riep op tot een zuivering van communisten in Indonesië. Naast de PKI was vrouwenorganisatie Gerwani het grootste doelwit door de aanwezigheid van Gerwani-leden bij de Halim Air Force basis. Ook familieleden van communisten werden vaak vermoord of gearresteerd. Leraren en intellectuelen waren vaak doelwit van de moorden, maar soms werden hele dorpen uitgemoord. Niet alleen het leger voerde de zuivering uit, ook andere anti-communistische (jeugd) groepen namen deel aan de moorden. Het leger voorzag deze jeugdgroepen van wapens, training en uitrusting.[42] De moordcampagne verspreidde zich eerst over Centraal Java en daarna naar Oost Java en andere provincies. In maart 1966 werd de PKI verboden en aan het einde van 1966 waren alle prominente leden van de PKI vermoord of gevangengezet.[43] De vrouwen van Dialita vertelden mij over de chaos die toen heerste. Een van de vrouwen is Ibu Uchi, wiens moeder lid was van Gerwani. Ze vertelde mij over de chaos in de dagen na de coup:

"After the coup, I witnessed a lot of people being arrested by the police and also by

[38] John Roosa, *Pretext for mass murder* (Wisconsin 2006) 142.
[39] Roosa, *Pretext for mass murder*, 174.
[40] Palmer, 'The 30 September Movement in Indonesia',10.
[41] Mortimer, *Indonesian communism under Sukarno*, 389.
[42] Robert Cribb, 'Genocide in Indonesia, 1965-1966', *Journal of Genocide Research* 3 (2001) 219-239, aldaar 234.
[43] Mortimer, *Indonesian communism under Sukarno*, 391.

normal people. If a suspect was taken by the police, his wife would be taken by the military as a wife of a militant. Special forces went to Cilacap to take down PKI and also other suspects. Houses of PKI were burnt. A mass of people surrounded my house too, but because my house was really big we could escape with help of my family. In November my father was arrested and put in prison for 15 years."[44]

Niet alleen communisten waren een doelwit: vele onschuldige mensen zijn jarenlang gevangengezet of vermoord. Gevangenen werden vaak uitgehongerd, gemarteld, verkracht en gedwongen te werken in overvolle gevangenissen en werkkampen.[45] Een groot deel van de politieke gevangenen hebben nooit een proces gehad of enige verklaring gekregen waarom zij gevangen zijn gezet. Een groot aantal slachtoffers was vrouw. Het leger was verantwoordelijk voor het gebruiken van seksueel geweld tijdens arrestaties en in gevangenissen. De rechtvaardiging van dit soort geweld kwam voort uit het idee dat deze vrouwen het verdienden om zo behandeld te worden. Tijdens de interviews vertelden de vrouwen mij over het geweld dat zoveel vrouwen te verduren kregen. Ibu Ita vertelde mij de volgende gruwelijke verhalen:

"A woman was looking for her father. She went to Sambeng. In this village it was believed that the head of communist party was hiding there. There was a police operation there. She looked in several prisons. The police threatened her that if she wanted to find her father, she had to serve the police, sexually. She got pregnant from this police man."

"There was a woman who was a dancer, she was pretty. She was very well known in Solo. She was active in the cultural organization. She was in prison, and was raped every night by every one."

"Another story: she was a head of Gerwani. She is very pretty, smart, she told us that she was assaulted. But she was already pregnant. The military would kill her, but they didn't because she was pregnant. She was brought to the military hospital. They

[44] Interview Uchi, 14 april 2017.
[45] Pohlman, *Women, Sexual violence and the Indonesian killings of 1965-66*, 6.

wanted to know if she was really pregnant, they wanted to test. They poked a bamboo stick inside of her." [46]

Ook Ibu Mujiati en Ibu Uchi vertelden mij over het geweld waar vrouwen mee te maken kregen in de gevangenis.

> "One of those that were arrested, were sex workers. They are the ones who will be treated harsher in the prison. The kinds of torture that women in general experience is slapping, sometimes some women they were smashed against the wall, their head. Some of the interrogators put their cigarette out on the skin. Some people experienced psychological illness, this one woman couldn't bare to see ketjap. It reminder her of dried blood.
> Also a lot of women were pregnant in prison. Some gave birth inside the prison. There were no facilities for the babies. People had to give breastfeeding, they would get a little bit more rice, but that's it."[47]

> "I witnessed a lot of people being arrested by the police. Those were also normal innocent people. Once I visited a prison and I witnessed a lot of women being tortured mentally and physically. Some of my relatives were in prison. I saw women going crazy and get raped. Also people told me they were raped in prison."[48]

Deze verhalen laten zien hoe het leger vrouwen als minderwaardig beschouwden en ze behandelden alsof zij niks waard waren. Nadat een vrouw het stempel 'communist' of 'Gerwani' had gekregen, was dit lastig om hier vanaf te komen. Zelfs jaren na de verwoesting van Gerwani, wordt activisme door vrouwen nog steeds geassocieerd met Gerwani en daardoor met communisme. Een voorbeeld van dit soort stigmatisering wordt uitgelegd door een studente die betrokken was bij een studentendemonstratie:

> "A few years ago I participated in a student demonstration. When the police came and beat us up I noticed I was hit even harder than the male students were. The officers shouted at me: "Gerwani whore, we'll teach you a lesson!" I was sentenced

[46] Interview Ibu Ita, 15 maart 2017.
[47] Interview Ibu Mujiati, 8 april 2017.
[48] Interview Ibu Uchi, 14 april 2017.

> to two years in prison; all the time I kept wondering why they called me 'Gerwani whore'. I was born after Gerwani was destroyed, and I'm still a virgin, for I realize fully well that as a political activist a woman always has to scrupulously watch her reputation."[49]

Ook Ibu Nani, waar ik meerdere malen mee sprak, werd verdacht van betrokkenheid bij de PKI. Vanaf 1962 werkte zij als zangeres en hostess voor het presidentieel paleis. Vol trots vertelde ze mij hoe ze in een koor zong en zoveel van traditionele Indonesische muziek en dans houdt. Vaak moest zij optreden tijdens culturele evenementen, zo ook tijdens een jubileumviering van de PKI in juni 1965. Het was een hele eer om hier te mogen optreden. Maar naderhand werd zij ervan beschuldigd betrokken te zijn bij communistische activiteiten door haar optreden tijdens de viering. Ibu Nani vertelde mij dat zij op geen enkele manier betrokken was bij politiek en dus ook niet bij de PKI. De geruchten over haar begonnen de ronde te doen: zij zou als spion voor de PKI werken, zij zou met haar voormalige baas het bed hebben gedeeld, zij zou in haar dagboek belangrijke namen van de PKI hebben staan. Enkel haar aanwezigheid bij de viering van de PKI zorgde ervoor dat zij het stempel kreeg van een losbandige vrouw die snel het bed indook met mannen om haar zin te krijgen. Ibu Nani vertelde over de dagen voordat zij gearresteerd werd:

> "On 3 October 1965 I went to see my family in Cianjur. On 4 October I found out that my parents' house was raided by the police. They were spreading rumours about me and I was being accused. The police said they found weapons at my parents' house. Another rumour said that I came back to Cianjur (from Jakarta) to spread information about the mission of the PKI. Another rumour said that I shaved my head and was being promiscuous. After that I couldn't go home, I had to stay in Jakarta. […] I felt a lot of pressure from the accusations. I had to see a psychologist to deal with it. Eventually I was interrogated, they could prove with witnesses that I was singing at the celebration of the PKI. There was no official trial and I was accused of being a spy of PKI. They also accused me of sleeping with my boss. Women were treated as objects. Eventually I was sent to prison."[50]

[49] Saskia Wieringa, 'Sexual metaphors in the change from Soekarno's Old Order to Soeharto's New Order in Indonesia', *Review of Indonesian and Malaysian Affairs* 32 (1998) 143-178, aldaar 143.
[50] Interview met Ibu Nani, 10 maart 2017.

Het verhaal van Ibu Nani laat zien hoe willekeurig mensen gearresteerd werden op verdenking van betrokkenheid bij communistische activiteiten. Daarnaast laat het zien hoe vrouwen in dit conflict beschuldigd worden van een immorele levensstijl: zij worden gezien als prostituees en worden hierdoor op een andere manier behandeld dan mannen die verdacht worden van communistische activiteiten. Het geweld tegen vrouwen is in dit conflict geseksualiseerd, door het beeld wat er van vrouwelijke communisten en leden van Gerwani is gevormd door de propaganda van Suharto.

Niet alleen vrouwelijke communisten en Gerwani leden werden gevangengezet. Ook de achtergebleven familie van een gevangene werd vaak gediscrimineerd binnen de gemeenschap of kon geen werk meer vinden. Mensen waarvan familieleden verbonden waren aan de PKI werden gestigmatiseerd. Vrouwen van PKI-leden waren een zeer kwetsbare groep. Zij waren vaak het slachtoffer van verkrachtingen en ander geweld, enkel door hun stempel als PKI-vrouw. Ook in de jaren na 1965 was deze groep zeer kwetsbaar en zelfs tot op de dag vandaag worden deze vrouwen gestigmatiseerd. Na vrijgelaten te zijn, moesten ex-gevangenen zich elke maand melden en kregen zij de status van ex-gevangene in hun paspoort. In een rapport van Amnesty International uit 1977 wordt uitgelegd welke categorieën van gevangenen er bestonden. De categorieën laten zien dat het leger geen hard bewijs nodig had om iemand te arresteren:

> "Category A: those whom they consider were directly involved in the 1965 coup. Those people are going to trial.
> Category B: not only those who had assumed an attitude, which implied support for the coup, but also those who were leaders and members of the PKI and the mass organizations. Indirectly involved in the coup.
> Category C: persons whom indications exist or who may reasonably be assumed to have been direct or indirectly involved in the coup."[51]

Niet alleen de oproep van het leger tot het arresteren en uitmoorden van de PKI en iedereen die verdacht werd gelieerd te zijn aan de communisten bracht de hevige moordpartij teweeg. Een belangrijk deel van de anti-communistische propaganda campagne was het gebruik van televisie, radio en krant. Wie er betrokken was bij het uitvoeren en voorbereiden van de coup is niet precies duidelijk. Voor Suharto betekende deze verwarring

[51] Publication of Amnesty International Report on Indonesia 1977, Amnesty International. International Secretariat Archives, inv. nr. 427-642, bladzijdes 31-38.

een kans om zijn eigen verhaal van de gebeurtenissen te kunnen construeren. Op deze manier vergrootte hij stukje bij beetje zijn controle over Indonesië. De anti-communistische campagne was Suharto's eerste stap in het omvormen van Indonesië tot een autoritaire staat. Gedurende de eerste paar dagen na de coup vertoonde het leger voortdurend beelden op de televisie van de vermoorde generaals. De beelden werden zo gruwelijk mogelijk weergegeven om de mensen angst aan te jagen. De anti-communistische propaganda werd ook voortdurend gehoord op de radio, televisie en was te lezen in de kranten. De media werd volledig gecontroleerd door het leger.

Een groot deel van de propaganda was fel gericht tegen Gerwani, de vrouwenorganisatie gelieerd aan de PKI. Leden van Gerwani waren tijdens de coup aanwezig geweest op de Halim Air Force basis, waarna er allerlei geruchten de ronde deden over de vrouwen. Volgens de propaganda hadden leden van Gerwani tijdens de gijzelingsactie allerlei seksueel getinte rituelen opgevoerd en de lichamen bewerkt met messen. De verminkte lichamen werden vervolgens in een put gegooid, die na 30 september bekend stond als Lubang Buaya (krokodillengat). Hierna voltrok zich een orgie tussen de Gerwani leden en de rebellen.[52] Deze versie werkte zeer afschrikwekkend en liet de Indonesische bevolking zien hoe een vrouw onder invloed van het communisme kon veranderen van een gehoorzame echtgenote in een seksueel losgeslagen vrouw.[53] Deze propaganda was een van de belangrijkste oorzaken voor het wijdverspreide geweld tegen vrouwen dat zich in de jaren na de coup voltrok. Een van de aanwezigen op de Halim Air Force basis laat zien hoe de aanwezigheid van vrouwen werd gebruikt om het geweld tegen vrouwen te kunnen rechtvaardigen:

> "I was sixteen and was a member of the Pemuda Rakyat. I had been trained at Cipete and had joined many exercises for the Malaysia confrontation so when I was asked to come to Lubang Buaya I naturally joined. I witnessed the soldiers kill the generals and ran home afterwards. I was arrested at nine o'clock in the morning and put in prison for two weeks. I was beaten and interrogated. They forced us to undress and to dance naked in front of them while they took pictures. Then I was released. After a little while I was captured again, and released again. In total I was

[52] Wieringa, 'Sexual metaphors in the change from Soekarno's Old Order to Soeharto's New Order in Indonesia', 6.
[53] Saskia Wieringa, *The politicization of gender relations in Indonesia: the Indonesian women's movement and Gerwani until the new order state* (Amsterdam 1995), 306-307.

> captured five times before they finally decided to keep me in prison. That was at the beginning of November 1965, I was released in December 1982."[54]

De propagandacampagne bleek zeer effectief te zijn. Angst voor het communisme leeft in Indonesië nog steeds. De voortdurende televisie-uitzendingen over de moord op de generaals die de beestachtigheid van de communisten portretteerde waren uitermate succesvol. De verslaggeving in de media was voor velen al bewijs genoeg dat de PKI de vijand was, maar Suharto ging nog een stap verder. Hij liet een booklet drukken met wetenschappelijk bewijs voor de details van de moorden op de generaals bij Lubang Buaya. De verminkingen van de lichamen werd met dit booklet bewezen en zo werd voor velen ook bewezen dat de vrouwelijke communisten vermoord moesten worden. [55] In het officiële autopsie rapport van de lichamen van de generaals zijn er geen meldingen te vinden van verminkte genitaliën of uitgestoken ogen. Sukarno drong erop aan deze rapporten openbaar te maken, maar dit werd tegengehouden.[56] Met het uitroeien van een partij met een zeer grote aanhang en het verspreiden van een succesvolle propaganda campagne, slaagde Suharto erin om Indonesië volledig in zijn greep te krijgen en dit de daarop volgende 30 jaar vol te houden. Het zwartmaken van de vrouwen van Gerwani diende naast het aanwakkeren van anti-communistische haat, als een manier om Indonesische vrouwen in het gareel te krijgen. In het volgende hoofdstuk zal ik ingaan op de rol van gender in Indonesië en de aandacht voor gender-based violence binnen transitional justice.

[54] Wieringa, 'Sexual metaphors in the change from Soekarno's Old Order to Soeharto's New Order in Indonesia', 13.
[55] Ibidem, 18.
[56] Wieringa, *Sexual Politics*, 303.

2. Gender in Indonesië

Geweld tegen vrouwen komt in elk conflict en in elke oorlog voor. Zij krijgen te maken met geweld als burgerslachtoffer, maar zijn ook een bewust doelwit van verkrachtingen of ander seksueel geweld om zo de vijand te kunnen dehumaniseren. Ook in het conflict in Indonesië kwam systematisch geweld tegen vrouwen op grote schaal voor. Vrouwen werden verkracht en gemarteld. Tot voor kort bestond er weinig aandacht voor gender binnen transitional justice. Verschillende academici stellen dat het internationaal recht gedomineerd wordt door mannen en mannelijkheid. Hierdoor werd er lang geen aandacht besteed aan het feit dat geweld tegen vrouwen gepleegd wordt juist omdat zij vrouwen zijn.[57] Tevens werd geweld tegen vrouwen gezien als een misdaad van ondergeschikt belang, ten opzichte van andere misdaden gedurende oorlogen en conflicten.[58] De stem van vrouwen in rechtszaken en processen werd lange tijd, en wordt nog steeds, gezien als ondergeschikt aan de stem van mannen. Vandaar dat academici en juristen recentelijk zijn begonnen met het onderzoeken hoe gender erkend kan worden als essentieel onderdeel van transitional justice. Gender is van belang in het proces van transitional justice, omdat het betekenis geeft aan het geweld specifiek gericht tegen vrouwen. Het is noodzakelijk om gender bij het proces van transitional justice te betrekken om betekenis te kunnen geven aan deze specifieke vorm van geweld gericht tegen vrouwen. In dit hoofdstuk bespreek ik het concept gender-based violence. Daarnaast ga ik in op de rol van gender in Indonesië en de rol van gender-based violence in het conflict van 1965.

2.1 Gender-based violence

In het conflict in Indonesië zijn vrouwen systematisch verkracht, aangerand en vernederd. Deze vormen van geweld verschilden ten opzichte van het geweld gepleegd tegen mannen. De verschillen tussen man en vrouw worden in tijden van oorlog en conflict alleen maar uitvergroot. Zo ook in het conflict in Indonesië waar gender-based violence veelvuldig voorkwam. Vrouwen worden tijdens een conflict gezien als eigendom van de vijand. Met dit idee worden misdaden als plunderingen, verwoestingen, en ander geweld gerechtvaardigd.

[57] Katherine Franke, 'Gendered subjects of transitional justice', *Columbia Journal of Gender and Law* 15 (2006) 813-828, aldaar 816.
[58] Rhonda Copelon, 'Gender crimes as war crimes: integrating crimes against women into International Criminal Law', *McGill Law Journal* 46 (2000) 217-240, aldaar 234.

Bepaalde genderverwachtingen zullen ten tijden van conflict worden versterkt. Dit is bijvoorbeeld de verwachting dat mannen machtig, sterk en dapper zijn. Deze verwachtingen kunnen in een conflict veranderen naar de wil om te veroveren en verwoesten.[59] Expert op het gebied van gender-based violence tijdens conflicten Jelke Boesten zet in haar boek uiteen hoe seksueel geweld kan plaatsvinden. Mannen zien het vrouwelijk lichaam als koopwaar of artikel dat gebruikt kan worden. Mannen hebben niet alleen seks nodig, maar verdienen dit ook.[60] Deze ideeën over de relatie tussen man en vrouw kunnen in een conflict leiden tot gender-based violence en dit geweld kan gezien worden als een *weapon of war*. Verkrachting dient een strategisch doel, om gemeenschappen fysiek en mentaal te verwoesten, om angst en terreur te verspreiden. Boesten plaatst hier echter een kanttekening bij: hoewel een groot deel van gender-based violence tijdens conflicten als strategisch middel wordt gebruikt, is dit niet het geval bij elk incident.[61] Wanneer gender-based violence systematisch gebruikt wordt als strategisch doel door bijvoorbeeld het leger en de politie, zal de kans ook hoger zijn dat het ook door normale burgers gerechtvaardigd wordt.

De rol die gender speelt in oorlog en conflict is belangrijk in het verklaren van bepaalde vormen van geweld. Het is daarom belangrijk dat gender in het proces van transitional justice wordt opgenomen om te erkennen dat bepaalde heersende ideeën over gender gebruikt worden als een rechtvaardiging van geweld. Het incorporeren van gender binnen transitional justice is een ingewikkeld proces dat pas recentelijk is begonnen. De nadruk in dit proces ligt voornamelijk op seksueel geweld tegen vrouwen, maar natuurlijk bestaan er meerdere vormen van gender-based violence. Boesten concludeert dat ondanks de recente aandacht voor dit probleem, gender-based violence in oorlog niet is afgenomen. Er zullen dus nog vele obstakels overwonnen moeten worden en er zal meer onderzoek gedaan moeten worden. Of zoals Katherine Franke stelt in haar artikel 'Gendered subjects of transitional justice': "Transitional justice will always be both incomplete and messy."[62]

Het ICTR, Rwanda Tribunaal, en het ICTY, Joegoslavië Tribunaal zijn beide baanbrekend geweest in het erkennen van seksueel geweld en gender-based violence als een oorlogsmisdaad, een genocide of zelfs als een misdaad tegen de mensheid. De zaak

[59] Galuh Wandita, 'The tears have not stoppped, the violence has not ended: political upheaval, ethnicity, and violence against women in Indonesia', *Gender and Development* 6 (1998) 34-41, aldaar 34.
[60] Jelke Boesten, *Sexual violence during war and peace. Gender, power and post-conflict justice in Peru*, (New York 2014), 27.
[61] Ibidem, 19.
[62] Franke, 'Gendered subjects of transitional justice', 813.

waarin dit prominent naar voren kwam was *Akayesu*, de eerste zaak waarin iemand veroordeeld werd voor genocide. Het was ook de eerste zaak waarin verkrachting als onderdeel van genocide erkend werd. De zaak draaide om Jean-Paul Akayesu, die tijdens de genocide in Rwanda burgemeester was van het district Taba. Akayesu werd veroordeeld voor zijn directe en indirecte betrokkenheid bij de genocide, waaronder de verkrachtingen van vele Tutsi vrouwen.[63] Het ICTR definieerde seksueel geweld als volgt:

> "Any act of a sexual nature which is committed on a person under circumstances which are coercive. Sexual violence is not limited to physical invasion of the human body and may include acts which do not involve penetration or even physical contact."[64]

Hier zien we hoe seksueel geweld ook niet-fysiek geweld kan betekenen. Dit is een belangrijke stap in de ontwikkeling van transitional justice, omdat het nu ook een stem geeft aan slachtoffers van aanranding, of seksuele intimidatie. Voorheen lag de focus vooral op verkrachting, wat penetratie van de vagina met de penis betekende. De definitie van verkrachting werd tevens aangepast in de Akayesu zaak:

> "The central elements of the crime of rape cannot be captured in a mechanical descirption of objects or body parts… The essence of rape is the aggression that is expressed in a sexual manner under conditions of coercion."[65]

Kirsten Campbell is gespecialiseerd in transitional justice en richt zich in haar werk op de rol van gender binnen transitional justice. In haar artikel legt Campbell uit dat deze definitie duidelijk de nadruk legt op gender, en niet op sekse. Het richt zich op het gender aspect van lichamen en handelingen. Campbell stelt dat deze verandering van perspectief betekenis geeft aan seksueel geweld. Voorheen werd verkrachting in internationaal recht gedefinieerd aan de hand van twee factoren: penetratie en de bedoeling van de dader. Of iets gezien kan worden als verkrachting hangt af van de beoordeling van de intentie van de dader. Op deze manier wordt de man centraal gesteld, en niet het slachtoffer. Het seksueel geweld krijgt

[63] Jean-Paul Akayesu, website Trial International, geraadpleegd op 9 juli 2017. https://trialinternational.org/latest-post/jean-paul-akayesu/
[64] Kirsten Campbell, 'The gender of transitional justice: law, sexual violence and the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia', *The International Journal of Transitional Justice* 1 (2007) 411-432, aldaar 415.
[65] Ibidem, 415.

betekenis vanuit het perspectief van de dader, de dader wordt gezien als een actief mens die handelt, en het slachtoffer als een passief lichaam. Campbell wijst terecht op de manier waarop andere misdaden worden behandeld in het strafrecht, waar het in geen enkel geval noodzakelijk is om vast te stellen of het slachtoffer toestemde met de uitgevoerde handeling. Door de recente ontwikkelingen op het gebied van transitional justice en onderzoek naar gender-based violence wordt het duidelijk dat er ook meer aandacht besteed moet worden aan het geweld gericht tegen vrouwen in het conflict in Indonesië. Het geweld gericht tegen vrouwen had voor een groot deel te maken met de positie van vrouwen in de Indonesische samenleving. De rol van gender in Indonesië is een verklarende factor voor gender-based violence in 1965.

2.2 De rol van gender in Indonesië

De rol van vrouwen is in Indonesië altijd een belangrijk onderwerp geweest in de politiek. Gender is in elke periode een onderwerp geweest waar politieke leiders zich uitvoerig mee bezig hebben gehouden. Het geweld gericht tegen vrouwen in 1965 kwam deels voort uit de manier waarop Suharto de rol en de functie van vrouwen had bepaald. Ook is de periode ten tijde van Sukarno waarin vrouwen zich meer begonnen uit te spreken over hun rechten een aanleiding geweest tot het abrupte neerhalen van vrouwenbewegingen tijdens de Nieuwe Orde. Gender is een politiek onderwerp en daarom zeer relevant in het verklaren van het geweld van 1965. Ook Sukarno dacht na over de rol van vrouwen in de Indonesische samenleving. Onder Sukarno groeide het aantal vrouwenbewegingen gestaag, ondanks Sukarno's ideologie waarin vrouwen zich moesten toewijden aan de natie, en het nationale belang altijd boven vrouwenrechten stond. Toch werden vrouwen gezien als een belangrijk onderdeel van de maatschappij: zij maakten deel uit van de grote familie die Indonesië moest voorstellen volgens Sukarno. In deze familie had elk familielid de plicht om bij te dragen aan het creëren van de revolutionaire samenleving die Sukarno voor ogen had.[66] Gerwani was als enige vrouwenbeweging verbonden aan de politiek door gelieerd te zijn aan de PKI. De toenadering van Gerwani tot de PKI was uitzonderlijk, aangezien vrouwen niet geacht werden zich te mengen in het politieke domein maar zich alleen bezig moesten houden met het 'sociale' domein. Dit betekende de familie en het huishouden.[67]

[66] Saskia Wieringa, 'Gender harmony and the happy family. Islam, gender and sexuality in post-Reformasi Indonesia', *South East Asia Research* 23 (2015) 27-44, aldaar 29.
[67] Wieringa, *Sexual Politics*, 191.

Gerwani streefde naar een democratisch socialistische staat waarin vrouwenrechten waren gegarandeerd. Anders dan de meeste andere vrouwenbewegingen richtte Gerwani zich niet op het bereiken van gelijkheid tussen man en vrouw door het hervormen van de huwelijkswetten, maar beoogden zij gelijkheid te verkrijgen door vrouwen gelijke arbeidsrechten te geven en gelijke verantwoordelijkheden in de strijd voor onafhankelijkheid en socialisme. In het begin draaide het bij Gerwani niet geheel om het communisme, maar naarmate de samenwerking met de PKI versterkte, kregen de communistische leden van Gerwani prominentere rollen.[68] Ook de PKI streefde naar emancipatie van de vrouw en Gerwani volgde dezelfde lijn als de PKI daarin: eerst zou er een socialistische staat gecreëerd moeten worden door een groot front van beneden af samen te stellen van arbeiders om druk uit te oefenen op de overheid.[69] Hierdoor zouden ook de vrouwen geëmancipeerd raken en met name de vrouwen op het platteland. Veel van hun werk was gericht op het versterken van de positie van deze vrouwen. Gerwani organiseerde taallessen en richtte scholen op in het platteland om de vrouwen vaardigheden aan te leren. Daarnaast leerden ze de vrouwen om weerstand te bieden tegen de overheid en in opstand te komen wanneer de overheid hen probeerde te verdrijven van de plantages.[70] In de jaren '50 begon de organisatie sterk te groeien en werd de roep om eenheid sterker. Ook werd er benadrukt dat Gerwani geen politieke partij was en hier ook niet toe behoorde. Gerwani wilde samenwerken met andere vrouwenorganisaties ongeacht hun verschillende meningen, religie of achtergrond. Volgens Gerwani was eenheid nodig om vrouwen- en kinderrechten te kunnen beschermen.[71] In de jaren '60 begon de organisatie steeds meer naar de PKI te trekken. Wieringa stelt aan de hand van Gerwani's slogan van 1965 'total integration with workers and peasants' dat de prioriteiten van de organisatie veranderd waren. In Gerwani's beleid lag de nadruk eerst op gelijkheid voor vrouwen, maar nu richtte zij zich op het creëren van eenheid samen met Sukarno's *Geleide Democratie* en het communisme van de PKI. De samenwerking met de PKI had voor een groot deel te maken met de wens van Gerwani om een massabeweging te vormen. Zonder samenwerking zou dit niet gelukt zijn. Daarnaast was Gerwani het eens met de idealen van de PKI om socialisme in Indonesië te introduceren en om zo het neo-imperialisme te kunnen tegenhouden en tevens het gewone volk te kunnen emanciperen.

[68] Wieringa, *Sexual Politics*, 140.
[69] Ibidem, 164.
[70] Ibidem, 149.
[71] Ibdem, 152.

Dit veranderde allemaal met de Nieuwe Orde die aanbrak na 1965. Tijdens de Nieuwe Orde werd gender ingeschakeld als een tactiek om de Indonesische maatschappij opnieuw in te richten. Gerwani was verboden en voortaan werden vrouwenorganisaties compleet onder overheidscontrole geplaatst. De vrouwenorganisatie opgezet vanuit de overheid genaamd *Pembinaan Kesejahteraan Keluarga* (PKK, Family Welfare Guidance) propageerde de drie 'natuurlijke' functies van een vrouw: dapur, sumur en kasur (keuken, waterbron en bed).[72] Volgens Wieringa werd communisme gekoppeld aan *fitnah*, het Islamitische concept voor seksuele wanorde. De PKI en Gerwani werden geassocieerd met losgeslagen vrouwen en pervers seksueel gedrag. Suharto overtuigde de Indonesische bevolking van de noodzaak om het communisme compleet uit te roeien om het gevaar voor losgeslagen vrouwen te voorkomen.[73] De gebeurtenissen bij Lobang Buaya werden breed uitgemeten in de media. Suharto zorgde er tevens voor dat er genoeg 'ooggetuigen' waren die de daden van de leden van Gerwani konden beschrijven. Zo zouden de vrouwen naakt hebben gedanst naast de lichamen van de generaals, en hun genitaliën hebben bewerkt met messen. Deze ooggetuigen verslagen verschenen in elke krant en televisie-uitzending. Een tweede tactiek van Suharto was het arresteren van prostituees. Deze vrouwen waren op geen enkele wijze verbonden aan de gebeurtenissen op Lobang Buaya of aan de PKI of Gerwani. Toch waren hun arrestaties, en de verhalen die eromheen werden verzonnen, zeer nuttig voor het narratief dat Suharto creëerde. Het liet de bevolking zien dat Gerwani bestond uit verdorven vrouwen.[74]

De angst voor Gerwani zorgde ervoor dat Suharto een genderbeleid kon uitvoeren om eenheid tussen de mensen van Indonesië te creëren. De relatie tussen man en vrouw moest gehomogeniseerd worden, en werd niet langer bepaald door cultuurverschillen. Voorheen bestonden er in elke cultuur in Indonesië verschillen tussen de relatie tussen man en vrouw. Sommige culturen waren matriarchaal, waarbij de vrouw aan het hoofd van het gezin stond. Andere culturen waren patriarchaal. Suharto wilde deze verschillen wegnemen door één genderbeleid voor heel Indonesië op te stellen. Hierdoor kon hij ultieme controle op de samenleving uitoefenen. Centraal in deze ideologie stond het idee van *kodrat wanita*. Vrouwen waren niet in staat om in posities van macht te komen en werden geacht zich bezig te houden met praktische zaken als het huishouden en het opvoeden van de kinderen.[75] Volgens Kathryn Robinson, een autoriteit op het gebied van genderrelaties in Indonesië, was

[72] Wieringa, 'Gender harmony and the happy family', 31.
[73] Wieringa, *Sexual politics in Indonesia*, 281.
[74] Ibidem, 297.
[75] Ibidem, 25.

het toepassen van dit model een manier om politieke macht en controle uit te oefenen: de vader van elk gezin heeft de macht, net zoals Suharto de almachtige vader van Indonesië was.[76]

Een belangrijke invloed op genderideologie is Islam. Tijdens de Nieuwe Orde werden de Islamitische partijen onderdrukt en konden zij geen significante invloed uitoefenen op de genderrollen in de samenleving. Maar in de laatste dagen van Suharto's regime begon het publieke debat over de rol van de vrouw op te laaien. Vanuit de Islamitische partijen was er veel weerstand tegen het idee dat vrouwen een functie konden krijgen in de regering, of zelfs president zouden kunnen worden. Islamitische groeperingen in Indonesië begonnen zich meer uit te spreken over het juiste gedrag van de Indonesische vrouw en dit hield een verplicht dragen van de hoofddoek in. Volgens Robinson symboliseerde het dragen van een hoofddoek de strijd tussen de politieke Islam en het Suharto regime. In de post-Nieuw Orde periode, genaamd de Reformasi periode, werd het sluieren van vrouwen ook een manier van de conservatieve mannelijke elite om controle te hebben over het vrouwelijke lichaam en op deze manier vrouwen uit de publieke sfeer te weren. Daarentegen stelt Robinson dat het dragen van een hoofddoek niet alleen meer gezien wordt als een manier van controle van de politieke elite, maar dat vrouwen zich sluieren als onderdeel van hun Islamitische identiteit.[77] Na de val van Suharto stond de politieke arena open voor Islamitische groeperingen, maar ook voor vrouwen. Hierdoor konden ook zij hun stem in de politiek laten horen. Robinson concludeert dat ondanks de opkomst van streng religieuze politieke partijen, vrouwen vooruitgang hebben gemaakt in de politiek door het verbieden van huiselijk geweld, de erkenning van verkrachting binnen een huwelijk, en de verkiezing van een vrouwelijke president.[78] De groeiende invloed van islam op de Indonesische politiek zorgt er voor dat de rol van vrouwen in de Indonesische samenleving wederom ter discussie staat. Dit heeft gevolgen voor de vrouwelijke slachtoffers die zich willen uitspreken over het geweld wat hen is aangedaan en erkenning eisen van de overheid. Het idee dat vrouwen zich onderdanig moeten opstellen en zich niet zouden moeten uitspreken over dit soort kwesties wordt populairder. Dit maakt het proces van de vrouwen om erkenning te krijgen nog moeizamer.

De vrouwen die tijdens het conflict te maken hebben gekregen met seksueel geweld werden gezien als gebruiksvoorwerpen die het leger en de politie kon gebruiken wanneer zij

[76] Kathryn Robinson, *Gender, Islam and democracy in Indonesia* (New York 2009) 87.
[77] Ibidem, 172 en 173.
[78] Ibidem, 181.

wilde. Het seksuele geweld diende als een manier om de vrouwen te kunnen onderscheiden. Deze vrouwen moesten gezien worden als de vijand. Het verkrachten van een vrouw zorgde ervoor dat een vrouw als vuil beschouwd werd en zo gekenmerkt kon worden. Annie Pohlman stelt dat "women's bodies become the symbolic battlefield upon which men communicate their dominance over other men." [79] Dit soort geweld verschilt op fundamentele wijze van het geweld wat mannen hebben ervaren in dit conflict. Hierdoor verdient dit geweld ook speciale aandacht in een proces van transitional justice. Door de conflicten in Rwanda en Joegoslavië is er meer aandacht gekomen voor gender-based violence. Verkrachting en ander seksueel geweld gericht tegen vrouwen wordt nu serieuzer genomen in de rechtszaal en in een proces van transitional justice. Vrouwen krijgen hierdoor een belangrijkere rol in de totstandkoming van zo'n proces. In Indonesië is hier nog weinig sprake van. Op verkrachting ligt nog steeds een groot taboe en vrouwen worden niet geloofd wanneer zij zich hierover uitspreken. Het aanpakken van geweld tegen vrouwen was nooit een belangrijk issue in de Indonesische politiek. Er was weinig nationale aandacht voor dit probleem, zelfs niet na de systematische verkrachting van vrouwen tijdens het conflict van 1965. De rol van de vrouw binnen de Indonesische maatschappij droeg hieraan bij. Tijdens de Nieuwe Orde hoorde vrouwen te gehoorzamen aan de mannen en hoorde zich niet uit te spreken over politieke kwesties. De overheid nam geen maatregelen om dit in de toekomst te voorkomen en geweld tegen vrouwen bleef een veel voorkomend probleem. In het volgende hoofdstuk ga ik dieper in op de reactie van de Indonesische overheid en initiatieven om dit soort geweld in de toekomst te kunnen voorkomen.

[79] Annie Pohlman, *Women, Sexual violence and the Indonesian killings of 1965-66*, 72.

3. De strijd om erkenning en herstel

De wil van de vrouwen van Dialita om hun geschiedenis te vertellen is groot. Volgens hen is de tijd aangebroken om Indonesië wakker te schudden en de gebeurtenissen van 1965 bekend te maken. Niet alleen zijn zij vastberaden, ook zijn zij zeer optimistisch. Ondanks de tragische gebeurtenissen en ervaringen van de vrouwen, staan zij positief in het leven en kunnen zij hun verhalen goed vertellen. Gedurende drie maanden heb ik de vrouwen van Dialita meerdere keren gezien en gesproken. Ik maakte kennis met hun groep en mocht mee naar repetities van hun koor. Hier zag ik hoe groot de verbondenheid tussen de vrouwen was en hoe zij elkaar steunden door met elkaar te zingen over het verleden. Ik sprak meerdere keren af met Ibu Nani die vecht voor erkenning door een rechtszaak tegen de overheid aan te spannen. Ze nodigde mij bij haar thuis uit en sprak over de initiatieven waar zij bij betrokken is. Het was opvallend met hoeveel optimisme en vrolijkheid Ibu Nani in het leven staat, ondanks dat de rechtszaak tegen de overheid zo moeizaam verloopt. Zij vertelde mij: "Why would I be sad? I have already cried enough in prison, I can now enjoy life and be happy every day."[80] Ze gaf mij haar boek *Penyanyi Istana* (de zangeres van het paleis) waarin haar ervaringen als zangeres van het koninklijk paleis en de jaren in de gevangenissen beschreven staan. Veel van de vrouwen van Dialita spreken op lezingen over 1965, schrijven boeken over hun ervaringen of, zoals Ibu Nani, organiseren toneelstukken waar de verhalen uit 1965 in terugkomen. Ondanks alle tegenslagen blijven de vrouwen optimistisch. De regering heeft vooralsnog gefaald in het opstarten van een succesvol proces van transitional justice. Bijna 50 jaar na de gebeurtenissen heeft de regering nog geen enkele dader terecht gesteld, excuses gemaakt aan de slachtoffers of herstelbetalingen gedaan. In dit hoofdstuk kijk ik eerst naar de overheidsinitiatieven en vervolgens naar de civil society initiatieven om een proces van transitional justice in Indonesië mogelijk te maken en de vrouwelijke slachtoffers in ere te herstellen.

Onder transitional justice wordt een set van maatregelen verstaan die landen kunnen gebruiken om om te kunnen gaan met schendingen van mensenrechten in het verleden. Het doel is om de daders te straffen, slachtoffers te erkennen en hervormingen door te voeren om dit in de toekomst te kunnen voorkomen. Deze maatregelen betreffen het straffen van daders, waarheidsvinding, herstelbetalingen, en hervorming. Niet in elke conflictsituatie zullen dezelfde maatregelen even goed werken. Hierdoor is het noodzakelijk om het proces

[80] Interview Ibu Nani, 10 maart 2017.

van transitional justice aan te passen aan de politieke, culturele, economische en sociale situatie in een land. In Indonesië lijkt het een haast onmogelijke taak om een proces van transitional justice op te starten. Dit heeft voor een groot deel te maken met de huidige politieke situatie van het land. In 1998, na het aftreden van Suharto, brak er een nieuwe periode aan in de geschiedenis van Indonesië: de Reformasi periode. Het land begon aan het lange overgangsproces van de Nieuwe Orde naar een democratie. Matthew Draper stelt dat door de voortdurende greep van Suharto op de overheid het proces van transitional justice niet heeft kunnen starten. Hij stelt dat er twee uitdagingen zijn voor een land als Indonesië: het democratiseringsproces en het nastreven van gerechtigheid voor schendingen van mensenrechten. Draper is van mening dat de Indonesische overheid verantwoording moet afleggen voor de misdaden van 1965: volgens hem is het afleggen van verantwoording namelijk een voorwaarde voor democratie. Wanneer het nieuwe regime ervoor kiest de daders niet te straffen, zal dit leiden tot het ondermijnen van het rechtssysteem. Het recht is tevens een voorwaarde voor democratie.[81] De Indonesische overheid heeft nog weinig gedaan aan het opzetten van het proces van transitional justice, op een aantal kleine maatregelen na.

3.1. Overheidsinitiatieven

Na het aftreden van Suharto ontstonden er mogelijkheden om de schendingen van mensenrechten tijdens de Nieuwe Orde bespreekbaar te maken. De nieuwe president Habibie nam de eerste stappen in de richting van transitional justice. Politieke gevangenen werden tijdens zijn presidentschap vrijgelaten. Onder president Wahid werd dit proces voortgezet door de rechten van slachtoffers te erkennen. Ook nam hij een wet aan om het voor Indonesiërs die naar het buitenland waren gevlucht mogelijk te maken terug te keren naar Indonesië. De Minister of Law and Human Rights had de taak gekregen deze wet tot uitvoering te brengen. Vervolgens werd er geen actie ondernomen en bleef de wet zonder effect. Een volgende stap in de richting van democratisering was de poging tot het hervormen van het leger. Draper stelt dat het noodzakelijk is om het leger te betrekken bij het democratiseringsproces. Het leger representeert de oude garde van de Nieuwe Orde. Zonder het bereiken van een consensus tussen het leger en de president zal democratisering

[81] Matthew Draper, 'Justice as a building block of democracy in transitional societies. The case of Indonesia', *Columbia Journal of Transnational Law* 40 (2002) 391-418, aldaar 392-394.

niet tot stand komen. Uiteraard is dit een zeer lastige opgave: het leger, alsook de politieke partij van Suharto, Golkar, zijn van mening dat Indonesië vooruit moet kijken in plaats van blijven hangen in het verleden. Zij voelen er niks voor om dit conflict te bespreken en de slachtoffers te kunnen helpen. President Wahid is er niet in geslaagd om het leger te hervormen of om maar enige consensus te bereiken tussen de verschillende betrokken groepen. Aan het einde van zijn presidentschap zwoor Wahid een onderzoek te starten naar corrupte politici en corruptie binnen de Golkar partij. Net als de poging tot hervorming van het leger, kon Wahid ook deze keer geen structurele hervormingen doorvoeren.[82]

De dochter van Sukarno, Megawati Sukarnoputri, volgde Wahid op als president. De slachtoffers van 1965 hoopten dat Megawati door zou gaan met het opstarten van een proces van transitional justice. Tot teleurstelling van velen slaagde zij er ook niet in om daders te straffen of de waarheid over 1965 bekend te maken. De enige maatregel die tijdens het presidentschap van Megawati werd doorgevoerd was het publiceren van een geschiedenisboek over 1965, geschreven door een team van historici. Daarnaast bracht zij ook een verandering aan in de geschiedenisboeken van het voortgezet onderwijs. De coup stond altijd beschreven als "30th September Movement/PKI", maar Megawati liet "PKI" verwijderen uit de beschrijving. Alhoewel dit een kleine stap lijkt, bracht deze beslissing grote protesten teweeg , waarbij duizenden nieuwe geschiedenisboeken werden verbrand.[83] Naast deze maatregelen, reageerde Megawati niet op initiatieven om verzoening en vervolging mogelijk te kunnen maken en richtte haar aandacht ook niet op de vrouwelijke slachtoffers van geweld.

President Yudhoyono reageerde wel op de vraag naar verzoening en waarheidsvinding toen hij in 2004 wet no. 27/2004 aannam voor de totstandkoming van een Truth and Reconciliation Commission. Dit leek een belangrijke stap in het waarheidsvindingsproces, maar het implementeren en opstellen van de wet duurde erg lang, en uiteindelijk werd de wet in 2006 weer ingetrokken. Verschillende NGO's waren het niet eens met de wet waarin stond dat daders amnestie konden krijgen. Het Hoger Gerechtshof deelde deze mening. In plaats van het veranderen van deze specifieke bepaling, schrapte het Hoger Gerechtshof de gehele wet.[84] Een nieuwe wet werd opgesteld in 2006 en aangeboden aan het Parlement, maar is nog steeds niet aangenomen. Een tweede poging

[82] Draper, 'Justice as a building block of democracy in transitional societies. The case of Indonesia', *Columbia Journal of Transnational Law* 40, 417.
[83] Sri Lestari Wahyuningroem, 'Seducing for truth and justice. Civil society initiatives for the 1965 mass violence in Indonesia', *Journal of Current Southeast Asian Affairs* 32 (2013) 115-142, aldaar 127.
[84] Ehito Kimura, 'The struggle for justice and reconciliation in Post-Suharto Indonesia', *Southeast Asian Studies* 4 (2015) 73-93, aldaar 78.

van de regering om de schendingen van mensenrechten in Indonesië op de politieke agenda te zetten resulteerde in een bijeenkomst met Komnas HAM, Indonesian Human Rights National Commission, en andere civil society groepen en slachtoffergroepen in 2010. Tijdens de bijeenkomst werd er gesproken over het opstellen van een Coordinating Ministry for Legal, Political and Security Affairs, om de schendingen van mensenrechten te kunnen onderzoeken. Helaas werd er niet gesproken over de gebeurtenissen in 1965 en werd er geen actie ondernomen na de besprekingen.[85] Hierna publiceerde Komnas HAM in 2012 een rapport over het systematische geweld van de jaren 60 en stelde dat dit een grove schending van mensenrechten was. Dit waren misdaden tegen de mensheid, concludeerde Komnas HAM. In dit rapport werd wel aandacht besteed aan ook gender-based violence en de specifieke rol van zulk geweld. De president reageerde niet op dit rapport en de Coordinating Minister for Legal, Political and Security Affairs zei er het volgende over: "the killings were necessary in order to save the country from communism."[86] Ook naar aanleiding van dit rapport werd er geen actie ondernomen en werden vrouwelijke slachtoffers ook niet officieel erkend als een slachtoffergroep.

Indonesië kreeg nieuwe hoop met het aantreden van een nieuwe president in 2014, Joko Widodo. Hoewel hij een commissie heeft aangesteld die schendingen van mensenrechten uitgevoerd door het leger onderzoekt, is er nog een lange weg te gaan. De *Jakarta Globe* schrijft in oktober 2015 dat activisten geloven dat de commissie een manier van Widodo is om het berechten van de daders te kunnen voorkomen. Naast het aanstellen van een onderzoekscommissie en het berechten van de daders, zijn veel slachtoffers van mening dat officiële excuses noodzakelijk zijn voor het verzoeningsproces. In 2015 liet Coordinating Minister for Political, Legal and Security Affairs Luhut Panjaitan weten dat de Indonesische overheid zijn excuses niet zou aanbieden: "I am involved in the reconciliation process and I can confirm that [such apologies] will not happen."[87] Geen enkele maatregel die vanuit de overheid is ingevoerd had betrekking tot specifiek het geweld tegen vrouwen. Het debat binnen de Indonesische regering over gender-based violence moet nog beginnen. Dat dit debat er nog steeds niet is, is te verklaren door de angst die er nog rondom dit onderwerp heerst binnen de overheid. De angst voor instabiliteit en conflict is groot onder de leden van de regering. De vraag is of deze angst ooit zal verdwijnen en of er

[85] Wahyuningroem, 'Seducing for truth and justice. Civil society initiatives for the 1965 mass violence in Indonesia', 128.
[86] Ibidem, 130.
[87] 'Jokowi expected to issue statement on 1965, but no apology', 2015, website Jakarta Globe, 12 mei 2017 geraadpleegd. http://jakartaglobe.id/news/jokowi-expected-issue-statement-1965-no-apology/

daadwerkelijk grote stappen gezet kunnen worden in de richting van verzoening en erkenning.

3.2 Civil society initiatieven

Waarheidsvinding over 1965 wordt vooral verricht door ngo's en andere organisaties in Indonesië. Deze initiatieven verzamelen de verhalen van 1965 en dragen op deze manier bij aan het verzoeningsproces. Volgens Sri Wahyuninhgroem is het waarheidsvinding proces net zo belangrijk voor het herstellen van de rechten van de slachtoffers als het veroordelen van de daders. Deze 'bottom-up' initiatieven zijn effectief en zeer waardevol; maar Wahyuninhgroem stelt toch dat deze initiatieven uiteindelijk moet leiden tot de erkenning van de verantwoordelijkheid van de overheid. Deze vervolgstap moet in het geval van Indonesië nog altijd gezet worden. Volgens Sri is dit lastig omdat de meesten van deze initiatieven zich op lokaal niveau afspelen. Wanneer er nationale verzoening plaats moet vinden, moeten al deze initiatieven zich met elkaar verbinden om een nationale aanpak te kunnen creëren. Aan de andere kant zegt Wahyuninhgroem dat het logisch is dat ngo's en andere organisaties hun projecten lokaal houden: er is weinig vertrouwen in de nationale overheid als het aankomt op het straffen van daders of het opstarten van een verzoeningsproces. Een initiatief dat probeert de ngo's, lokale organisaties en de overheid samen te brengen is de KKPK (Coalition for Justice and Truth Seeking). De coalitie bestaat uit meer dan 30 nationale en lokale organisaties. De KKPK houdt zich niet uitsluitend bezig met 1965. Zij zijn ervan overtuigd dat er sprake is van een patroon van geweld in Indonesië. Volgens hen heeft elk conflict in Indonesië waar grove schendingen van mensenrechten plaatsvonden overeenkomsten met elkaar.[88]

Een ander obstakel voor lokale slachtoffergroepen en ngo's in het waarheidsvindingsproces is het gebrek aan vertrouwen in de effectiviteit van verzoening en waarheidsvinding. Mary Zurbuchen verklaart in haar artikel 'Memory and the 1965 incident in Indonesia' dat sommige mensenrechtenactivisten het niet eens zijn met de focus op waarheidsvinding en verzoening in Indonesië. Zij stellen dat dit een compromis is met de Indonesische overheid waardoor het klimaat van amnestie en straffeloosheid in stand wordt gehouden. Volgens deze activisten is het juridische proces de enige weg naar democratisering in Indonesië. Zurbuchen twijfelt over de effectiviteit van waarheidsvinding.

[88] Wahyuningroem, 'Seducing for truth and justice. Civil society initiatives for the 1965 mass violence in Indonesia', 135.

Volgens haar zal dit niet altijd leiden tot het helen van de samenleving. Ook betwijfelt ze of er kans is op een verzoeningsproces op nationaal niveau.[89]

Hoewel er nog een lange weg te gaan is, zijn deze initiatieven van slachtoffergroepen belangrijk om de verhalen van de vrouwelijke slachtoffers bekend te maken. Slachtoffers voelen zich hierdoor erkend en kunnen het helingsproces starten. Ibu Rini was een van de vrouwen die ik hierover sprak. Zij was lange tijd werkzaam voor ELSAM, Institute for Policy Research and Advocacy als accountant. Tijdens haar werk bij ELSAM kwam zij meer te weten over de verhalen van 1965 en ontmoette zij vrouwen die zich hier voor het eerst over konden uitspreken. ELSAM doet onderzoek naar schendingen van mensenrechten in Indonesië en zet projecten op om slachtoffers te kunnen helpen. Veel slachtoffers van 1965 konden door de projecten van ELSAM hun verhaal doen, maar dit waren vooral mannelijke slachtoffers. Ibu Rini legde uit dat verkrachting schaamte met zich meebrengt waardoor vrouwen zich niet durven uit te spreken over hun ervaringen. Ook zijn zij getraumatiseerd en angstig. Ibu Rini: "There is a social and political stigma on the women who were raped or assaulted. It means that you are not clean, you can be isolated and excluded. It spread all over Indonesia this stigmatization, it is very structured. This stigmatization still goes on today."[90] Een van de belangrijke stappen die Ibu Rini kon zetten in samenwerking met ELSAM waren de 'Temu kemanusiaan korban orde baru' (Humanitarian meetings for victims of the New Order) bijeenkomsten, gehouden in 2003, waarbij ELSAM plannen maakte om de slachtoffers van 1965 te kunnen helpen. Hierbij hanteren zij twee aanpakken:

1. Exposing the truth. This is done through research, documentation, to acknowledge their experience, their rights, and their idea of reparation. Aim of the truth is to reconstruct the history. The history was differently constructed before.

2. Reparations: social and political. How to acknowledge their social and healthcare rights. The government in 2003 created the LPSK, Institution for the protection of witness and victims. It was not the idea of the government, but was eventually institutionalised because of the push of the victims.[91]

[89] Mary Zurbuchen, 'History, memory, and the "1965 incident" in Indonesia', *Asian Survey* 42 (2002) 564-581, aldaar 575 en 581.
[90] Interview Ibu Rini, 15 maart 2017.
[91] Interview Ibu Rini, 15 maart 2017.

Ook in deze aanpakken ligt de nadruk op verzoening en waarheidsvinding. Ibu Rini legde uit waarom: "Some of the ngo's still work to push for trials, to convict the perpetrators. They struggle. In my opinion is it impossible to bring the perpetrators to trial. So the most important thing is to make the youth conscience of what happened. The victims must be put in the centre through education and truth-finding."[92] De doelen van deze bijeenkomsten waren viervoudig:

1. Slachtoffers helpen bij het bereiken van gerechtigheid.
2. Het vergroten van bewustwording omtrent de rechten van slachtoffers.
3. Slachtoffers een platform geven van waaruit actie ondernomen kan worden.
4. Netwerken creëren voor organisaties en slachtoffergroepen.

Naar aanleiding van deze bijeenkomsten en de groeiende druk van slachtoffergroepen werd de LPSK opgericht. Dit is een overheidsorganisatie die zich inzet voor getuigenbescherming en slachtoffers van misdaden.[93] Alhoewel de LPSK zich niet specifiek richt op vrouwelijke slachtoffers was de oprichting hiervan een grote stap in de richting van verzoening. Het liet zien dat de overheid betrokken wil zijn bij de slachtoffers van 1965 en hen wil beschermen. Het biedt de slachtoffers de mogelijkheid om hun verhaal te kunnen doen zonder dat zij wederom gecriminaliseerd worden. Een andere uitkomst van deze bijeenkomsten van ELSAM was het opstellen van de Truth and Reconcilation wet in 2004, maar die werd uiteindelijk niet aangenomen.[94]

Het International Center for Transitional Justice (ICTJ) schreef in het rapport over Indonesië uit 2011 dat veel slachtoffers te maken krijgen met bedreigingen en intimidatie wanneer zij hun verhaal willen vertellen.[95] Daarom besloot Ibu Rini samen met ELSAM en het Indonesian Institute of Social History (Institut Sejarah Sosial Indonesia, ISSI) het project Tutur Perempuan op te zetten. Tutur Perempuan (de vrouw spreekt) geeft vrouwen de kans om in een veilige omgeving hun verhaal te doen en om tevens elkaar te helpen en inspireren om

[92] Ibidem.
[93] Website LPSK, geraadpleegd op 12 juli 2017, http://lpsk.go.id/.
[94] Annie Pohlman, 'Documentation (2013), Reports by Human Rights and Victim Advocacy Organisations in Indonesia: Reconciling the Violence of 1965', *Journal of Current Southeast Asian Affairs* 32 (2013) 143-165, aldaar 147.

[95] ICTJ en KontraS, *Derailed. Transitional justice in Indonesia since the fall of Soeharto. Executive summary and recommendations* (2011) 5.

actie te ondernemen. Ibu Rini vertelde over de eerste dag van het project in Solo waarbij al 80 vrouwen aanwezig waren: "Initially planned for one day, but it was prolonged for two days. We wanted to give everyone the opportunity to talk. Some were drawn into their emotion, they couldn't speak up. But it was a good opportunity for them to talk." Het gaf de vrouwen de kans om hun ervaringen te kunnen delen met anderen, wat het proces van helen bevorderde. Tijdens deze bijeenkomsten stonden er twee thema's centraal. Als eerste bespraken de vrouwen het geweld, wat in veel gevallen ervoor zorgde dat zij economisch kwetsbaar werden. Daarnaast bespraken de vrouwen de discriminatie die zij ervaarden nadat zij bijvoorbeeld te maken hadden gehad met seksueel geweld.[96] Een project als Tutur Perempuan is nog steeds hard nodig. Maar Ibu Rini voert dit project nog op een lokale schaal uit. Hierdoor blijft de impact van haar project beperkt en zal het initiatief het overgrote deel van de vrouwelijke slachtoffers van 1965 niet bereiken. Net als Dialita is Tutur Perempuan een civil society initiatief, ontstaan uit noodzaak. Vrouwen verzinnen hun eigen manieren van verwerking en verzoening en krijgen hierbij geen hulp van overheidsinstanties.

Om het initiatief Tutur Perempuan op nationale schaal te kunnen uitvoeren, werden de verhalen en ervaringen van de vrouwen gedeeld met Komnas Perempuan (The National Commission on Violence Against Women). Komnas Perempuan had de mogelijkheid om het geweld tegen vrouwen in 1965 aan de kaak te stellen en schreef hier een uitgebreid rapport over genaamd: Gender-Based Crimes Against Humanity: Listening to the Voices of Women Survivors of 1965. Een van de auteurs van dit rapport is Ibu Ita die ik sprak over haar onderzoek naar dit onderwerp. Zij vertelde het volgende over het rapport: "We went to Komnas Perempuan to submit the report based on the experience of the women in order to raise awareness about gender based violence. It became a baseline for the other violence, for example other human rights violations in Aceh and other gender based violence in Indonesia."[97] Ondanks dat Komnas Perempuan in het rapport genoeg bewijs levert dat militairen betrokken waren bij en verantwoordelijk waren voor gender-based violence, zijn er tot op heden nog geen militairen veroordeeld voor verkrachting. Het ICTJ meldt in 2011 dat er sprake is van een "zero percent conviction rate" in Indonesië als het aankomt op het veroordelen van daders die mensenrechten geschonden hebben.[98] Ondanks dat het aanleveren van het rapport geen maatregelen teweeg bracht vanuit de overheid, zorgde het

[96] Pohlman, 'Documentation (2013), Reports by Human Rights and Victim Advocacy Organisations in Indonesia: Reconciling the Violence of 1965', 149.
[97] Interview Ibu Ita, 15 maart 2017.
[98] ICTJ en KontraS, *Derailed. Transitional justice in Indonesia since the fall of Soeharto. Executive summary and recommendations* (2011) 4-5.

wel voor een aanzet tot meer onderzoek naar andere schendingen van mensenrechten in Indonesië. Maar ook dit keer waren dit geen onderzoeken gestuurd vanuit de overheid, maar NGO's die zich hiermee bezighielden.

Het veroordelen van daders is een vereiste voor een succesvol proces van transitional justice, maar in de eerste plaats vragen de vrouwen van Dialita om erkenning. Erkenning dat zij slachtoffers zijn van de misdaden van 1965. De focus ligt niet op het veroordelen, maar op verzoening en erkenning door middel van waarheidsvinding en compensatie. Ibu Nani vecht al jaren voor erkenning van de overheid. Tot 1976 zat zij vast, zonder ooit een veroordeeld te zijn in een rechtszaak. 50 jaar later wordt zij nog steeds gediscrimineerd om haar verleden als ex-gevangene: "People know my history, it is still a negative thing. For example last year a doctor refused to give me medical care because of my status as former political prisoner. I still face many problems because of that". Zij krijgt geen enkele steun van de overheid. Ex-gevangenen kregen verplicht de status van ex-politieke-gevangene op hun ID kaart, zo ook Ibu Nani. Haar advocaat Ricky Gunawan vertelde mij dat ze een rechtszaak aanspanden om haar een ID kaart te kunnen geven zonder deze status. Uiteindelijk wonnen ze deze rechtszaak. Daarna spanden ze een rechtszaak aan tegen de overheid om compensatie in de vorm van herstelbetalingen en excuses te kunnen krijgen. Deze zaak loopt erg moeizaam, aangezien de overheid voortdurend in hoger beroep gaat. Nani's advocaat is van mening dat deze zaak een domino effect tot gang zou kunnen brengen:

> "The goal is to get a domino effect. Other people will feel encouraged to come forward after this case as well. It will attract media attention, and will not be viewed as being controversial. This is because Ibu Nani was not an official communist or a member of any other banned party. For us it is about the violation of human rights, not about which side was right. People see it as if we are defending communists. But it is about the fault of the government failing to protect its civilians. We need to memorize, we need to avoid repetition by starting a process of transitional justice. But it is not coming from the government. They keep arguing that they were not to blame, because they were just following orders. There is definitely a pattern when it comes to ignoring violations of human rights by the government of Indonesia. It is

common in Indonesia to say: we have to look to the future and forget about the past."[99]

De rechtszaak van Ibu Nani is een van de vele voorbeelden van individuen om erkenning en compensatie te kunnen krijgen van de overhead. Ibu Nani kan dienen als voorbeeld voor vele andere vrouwelijke slachtoffers om het taboe te kunnen doorbreken en te vechten voor erkenning van de overheid. Ook de andere vrouwen die ik sprak delen de mening van Ibu Nani. Zij eisen erkenning en compensatie van de overheid, omdat zij gehoord willen worden. "The important thing for me is to explain to the government who I am", legde Ibu Nani uit.[100] Tijdens het interview met Ibu Mujiati legde zij uit hoe ze nu omgaat met haar verleden na 14 jaar gevangen te hebben gezeten: "I want to be healthy, I want to move on. I cannot always look back to the past, it will make me sick. But of course I will never forget it. I don't want to carry the pain on my own, but I am now alone, because I am with Dialita. This is what we have been through. I want to tell my story."[101] Ook Ibu Uchi is van mening dat de herinnering aan de gebeurtenissen in 1965 moet voortleven: "It is very important for the younger generation to learn about this. It is a human tragedy. It is not only about being killed, people were also tortured, arrested, and fired from their jobs, their houses were raided. It is important for all the people to know the truth. Not only for Indonesians, but also people from other countries."[102]

Toch werden er in 2016 belangrijke stappen gezet in de richting van transitional justice. De Indonesische overheid organiseerde tweedaags symposium, genaamd "Dissecting the 1965 tragedy". Het symposium had als doel de gebeurtenissen in 1965 bespreekbaar te maken door slachtoffers, familieleden, politici en daders met elkaar in gesprek te brengen. Indonesië kon nu voor het eerst de andere kant van het verhaal van deze geschiedenis horen. Ook was dit de eerste keer dat er vanuit overheidsinitiatief aandacht werd besteed aan gender-based violence en de verhalen van de vrouwelijke slachtoffers. Voor de 200 aanwezigen vertelden overlevenden hun verhalen over massa executies, verkrachting en opsluiting. Ook vertelden de slachtoffers over de aanhoudende discriminatie waar zij nog steeds mee te maken krijgen. Deze verhalen laten wederom zien hoe belangrijk het is voor de overheid om acties te ondernemen om deze discriminatie stop te zetten. Het doel van het symposium was om garantie te kunnen bieden dat dit in de

[99] Interview Ricky Gunawan, advocaat Ibu Nani, 20 maart 2017.
[100] Interview Ibu Nani, 10 maart 2017.
[101] Interview Ibu Mujiati, 8 april 2017.
[102] Interview Ibu Uchi, 14 april 2017.

toekomst niet opnieuw gebeurt: "forgive but not forget".[103] Andreas Harsono, Indonesië onderzoeker van Human Rights Watch, noemde het symposium "a very tentative first step toward what hopefully will become a meaningful, sustained, and public truth-telling process about the events of 1965-66, and justice for the victims".[104] Slachtoffers, overheid, de National Commission on Human Rights, academici, mensenrechtenorganisaties en andere ngo's kwamen bij elkaar om te discussiëren over het verleden, maar ook over de toekomst van Indonesië. Ook Ibu Nani sprak tijdens het symposium over haar ervaringen als vrouwelijke gevangene. In haar verhaal liet zij weten dat zij niet verlangt naar excuses van de overheid voor de PKI, omdat zij niks te maken had met de PKI. Zij vraagt daarom alleen om erkenning en eerherstel van de overheid. De stempel van ex-politieke gevangene plakt nog steeds aan haar en zij heeft de hulp van de overheid nodig om hier vanaf te komen. Daarnaast bracht Komnas Perempuan het geweld gericht tegen vrouwen onder de aandacht en benadrukte dat de vrouwelijke slachtoffers ook erkenning moeten krijgen en geholpen moeten worden tijdens dit proces.[105] Een belangrijke spreker tijdens het symposium was Imam Aziz, leider van Islamitische organisatie Nahdlatul Ulama. Aziz sprak over het verschil tussen het geweld tegen vrouwen en het geweld tegen mannen. Ibu Nani vertelde mij hierover: "Imam Aziz from NU stated that women have suffered more than men in this conflict. That is because women are exposed by violence from men and men are exposed to other men. This is different."[106] Ondanks dat er gesproken werd over gender-based violence verklaart Nani dat dit niet een belangrijk thema was tijdens het symposium en in het gehele proces van transitional justice in Indonesië. Zij vertelde: "During the symposium it was not about the women. That is our own problem we have to deal with."[107] Het symposium was een zeer belangrijke stap in het proces van transitional justice, maar in de strijd om erkenning en eerherstel voor de vrouwelijke slachtoffers is dit nog maar een zeer kleine stap.

Het symposium ontving niet alleen positieve reacties; anti-communistische groepen organiseerden een alternatief symposium. Tijdens dit alternatieve symposium spraken de anti-communistische groepen vol haat over communisten en chinezen, verklaarde

[103] Natalie Sambhi, 'Neither truth nor reconciliation. Why Indonesia's army wants the country to forget its darkest year', *World Policy Journal* 33 (2016) 102-109, aldaar 107.
[104] Andreas Harsono, 'Dispatches: Indonesia's step toward accountability for 1965 massacres', 2016, website Human Rights Watch, 16 maart 2017 geraadpleegd. https://www.hrw.org/news/2016/04/20/dispatches-indonesias-step-toward-accountability-1965-massacres
[105] Vanessa Hearman, '1965 symposium: a glimmer of hope?', 29 mei 2016, website International People's Tribunal 1965, 21 juni 2017 geraadpleegd. http://www.tribunal1965.org/en/1965-symposium-a-glimmer-of-hope/.
[106] Gesprek Ibu Nani, 21 juni 2017.
[107] Ibidem.

Harsono.[108] Vlak voor de start van het symposium viel de politie boekenwinkels binnen, op zoek naar communistische boeken en documenten.[109] Ook reageerden een aantal kabinetsleden negatief op het symposium, waaronder de minister van defensie Ryamizard Ryucudu. Volgens hem was het symposium bedoelt om het communisme nieuw leven in te blazen, wat uiteindelijk zou kunnen leiden tot meer bloedvergieten. Hij stelde dat het gevaar van het communisme nog steeds op de loer ligt.[110] Ondanks dat de overheid het symposium organiseerde, worden de volgende belangrijke stappen in dit proces niet gezet. Harsono was betrokken bij het opstellen van een presidentieel decreet voor het oprichten van een ad hoc commissie met de taak om de mensenrechtenschendingen te onderzoeken. Tot grote teleurstelling van Harsono werd het decreet op het laatste moment geschrapt met als reden dat deze commissie het land zou destabiliseren. Indonesië zou volgens de overheid nog niet klaar zijn om voor eens en voor altijd af te rekenen met 1965. Harsono denkt er anders over: "I do not think this would destabilize the country. The government has to move this forward now, before the Islamists can take control."[111]

Waarheidsvinding en verzoening in het proces van transitional justice in Indonesië is maar één stap in de richting van democratisering. Voor de slachtoffers die ik heb gesproken is het vertellen van de verhalen en de erkenning van de overheid belangrijker dan het straffen van de daders. De verhalen moeten verteld worden om dit in de toekomst te kunnen voorkomen: "We're rewriting history. By exposing the truth, we are reconstructing the Indonesian history. History was differently constructed before. The history of 1965 is not included in school's education, it is wiped out. The Indonesian youth has to understand what happened and why this happened."[112] Zij voelen zich verwaarloosd en vergeten en eisen compensatie in de vorm van excuses en herstelbetalingen. Toch is het veroordelen van de daders waarschijnlijk noodzakelijk om te kunnen garanderen dat de gebeurtenissen in 1965 zich nooit herhalen. Er zullen hervormingen moeten plaatsvinden binnen de regering en het leger om het verleden een plek te kunnen geven. De presidenten na Suharto zijn niet geslaagd in het hervormen van het leger, waardoor de daders van 1965 nog steeds grote invloed hebben op politieke beslissingen in Indonesië. Zij houden alle pogingen tot transitional justice tegen. Ondanks het moeizame proces, is de dialoog over 1965 geopend mede door het organiseren van het symposium en kunnen slachtoffers verder vechten voor

[108] Interview Andreas Harsono, 6 maart 2017.
[109] Sambhi, 'Neither truth nor reconciliation. Why Indonesia's army wants the country to forget its darkest year', 107.
[110] Ibidem, 108.
[111] Interview Andreas Harsono, 6 maart 2017.
[112] Interview Ibu Ita, 15 maart 2017.

erkenning. Maar de groeiende invloed van de islam en de islamitische hard-liners zorgt er ook voor dat vrouwen wederom uit de politieke sfeer worden verdreven. Dit maakt het lastig voor vrouwen om via de politiek verandering teweeg te brengen en aandacht te vragen voor de vrouwelijke slachtoffers van 1965. Na de verwoesting van Gerwani werden vrouwen geacht hun mond te houden en zich te houden aan de *kodrat wanita*. Nog steeds hebben vrouwen zich niet volledig losgemaakt van dit gedragsvoorschrift. Hierdoor zullen de vrouwelijke slachtoffers van 1965 nog steeds te maken krijgen met discriminatie en stigmatisering wanneer zij vragen om erkenning en eerherstel.

Conclusie

De herinnering aan 1965-1968 staat in het geheugen gegrift van duizenden Indonesiërs. Velen hebben trauma's opgelopen waar zij nog elke dag mee te maken hebben. Hoewel sommige onderzoekers zelfs spreken van een genocide, wordt er in Indonesië zeker niet omgegaan met het geweld van 1965 als een genocide. Er is een patroon te ontdekken in de aanpak van de Indonesische overheid als het aankomt op het aanpakken en voorkomen van schendingen van mensenrechten. Ook na andere conflicten zoals in Timor-Leste en Papoea-Nieuw-Guinea is er niemand veroordeeld voor het verkrachten van vrouwen, het seksueel intimideren van vrouwen of op een andere manier geweldpleging jegens vrouwen. Ondanks verschillende initiatieven die de overheid onder druk zetten om de slachtoffers bij te staan, staat transitional justice nog steeds niet op de politieke agenda. In augustus vorig jaar liet de Indonesische krant *Tempo* weten dat "1965" nog geen prioriteit is voor de Indonesische president Joko Widodo: "The government is still preoccupied with its programs. It is not yet the right time."[113] Ook na het symposium "Dissecting the 1965 tragedy" gehouden in april 2016, heeft de president nog geen reactie gegeven op de bevindingen en uitkomsten van dit symposium. Er zijn verscheidene aanbevelingen gedaan door verschillende organisaties waaronder Komnas HAM, maar ook hier wordt tot op heden nog niks mee gedaan. Het proces van transitional justice in Indonesië verloopt heel moeizaam. Ook de strijd voor erkenning van de vrouwen van Dialita duurt nog voort. In dit onderzoek heb ik aan de hand van verschillende aspecten verklaard waarom het proces van transitional justice in Indonesië haast niet op gang komt vanuit overheidsinitiatieven. Hierdoor zijn slachtoffers en nabestaanden genoodzaakt hun eigen initiatieven op te richten om erkenning te kunnen vragen en om van hun trauma's te kunnen helen.

Er zijn verschillende factoren waarom dit proces van transitional justice haast niet op gang wil komen in Indonesië. Ten eerste konden pogingen tot waarheidsvinding en het veroordelen van daders pas beginnen na het aftreden van Suharto in de jaren '90. De nieuwe presidenten probeerden kleine stappen te zetten, maar hun maatregelen werden voortdurend gedwarsboomd. De grip van de oude garde van de Nieuwe Orde op de politiek was nog groot. Ook het leger was na de Nieuwe Orde niet hervormd en kon alle maatregelen om het conflict van 1965 bespreekbaar te maken tegenhouden. Dit is ook nu

[113] '1965 tragedy not yet priority for Jokowi', 2016, website tribunal 1965, artikel van krant Tempo, geraadpleegd 25 mei 2017. http://www.tribunal1965.org/en/1965-tragedy-not-yet-a-priority-for-jokowi/

nog het geval. President Joko Widodo ziet ook af van het maken van excuses voor wat de slachtoffers is aangedaan, mede door de grote invloed van anti-communistische organisaties in de regering. Ten tweede vreest de Indonesische overheid voor instabiliteit als de gebeurtenissen uit 1965 openlijk worden besproken en onderzocht. Na het door de overheid georganiseerde symposium van afgelopen jaar, laaide ook het anti-communisme weer op. De tegenstanders van het symposium zagen het evenement als een promotie voor het communisme.

Een tweede reden voor de moeizame totstandkoming van het proces van transitional justice is de rol van vrouwen in Indonesië en de taboe die er ligt rondom seksueel geweld. Vaak worden vrouwen die een melding maken van verkrachting niet geloofd. Tevens bestaat de gedachte dat vrouwen seksueel geweld over zichzelf afroepen. Daarnaast kan een vrouw die verkracht is gezien worden als vuil en buitengesloten en gediscrimineerd worden. Niet alleen in Indonesië is er nog weinig aandacht voor gender-based violence in het proces van transitional justice. Pas vanaf de jaren '90 begon gender-based violence een belangrijke rol te spelen in rechtszaken na conflicten in Joegoslavië en Rwanda. Tot op heden is het bewijzen van verkrachting in een rechtszaak zeer lastig. De tribunalen in Joegoslavië en Rwanda zijn baanbrekend geweest door de veroordelingen voor verkrachting en ander seksueel geweld. Maar er is nog steeds een lange weg te gaan. Er moet meer onderzoek gedaan worden naar de rol van gender-based violence binnen conflicten en hoe gender een fundamentele rol kan spelen binnen het proces van transitional justice. Hierdoor zal gender-based violence ook een grotere rol in het proces van transitional justice in Indonesië kunnen spelen. Indonesische vrouwen die te maken hebben gehad met seksueel geweld worden nu vaak niet serieus genomen. Dit heeft ook te maken met de succesvolle strategie van Suharto om Gerwani te seksualiseren. Nog steeds worden vrouwen die aangesloten waren bij Gerwani of daar een connectie mee hadden gezien als seksueel perverse vrouwen. Daarnaast leeft Suharto's beeld van de ideale vrouw nog voort in de Indonesische samenleving. Vrouwen horen zich niet op deze manier uit te spreken over seksueel geweld. Ook de groeiende invloed van Islamitische organisaties in Indonesië zorgt ervoor dat vrouwen uit de politieke sfeer worden verdreven.

De vrouwen van Dialita ervaren hier de gevolgen van. Het initiatief Dialita is een van de vele zelf opgezette initiatieven van slachtoffers om de gebeurtenissen van 1965 te kunnen verwerken. Slachtoffergroepen zijn in Indonesië op zichzelf aangewezen en kunnen niet rekenen op de steun van de overheid. De optredens van Dialita, het wekelijks samenkomen, het schrijven van boeken en het geven van interviews zijn allemaal manieren

waarop de vrouwen van Dialita omgaan met hun trauma's uit 1965. Zij vinden steun bij elkaar door het delen van elkaars verhalen en creëren hierdoor samen herinneringen. Ook de steun van civil society initiatieven, zoals Tutur Perempuan, helpen deze vrouwen in de strijd om erkenning. Een andere belangrijke functie van deze initiatieven is het creëren van bewustzijn onder jongeren over het verleden van Indonesië. Om deze reden zien de vrouwen het geven van interviews als een belangrijke taak om zo het grotere publieke te bereiken met hun verhalen. Van elke vrouw die ik sprak was de wens om de jongere generatie bewust te maken van wat de generaties voor hen hebben meegemaakt. De vrouwen zijn ook dapper te noemen. Door zich op publieke wijze uit te spreken over (seksueel) geweld gericht tegen vrouwen riskeren zij uitgesloten te worden van hun gemeenschap of familie. Nog steeds zijn de vrouwen bang voor negatieve gevolgen van hun verleden. Toch blijven de vrouwen van Dialita doorgaan om gender-based violence bespreekbaar te kunnen maken en dit in de toekomst te kunnen voorkomen. Van alle vrouwen die ik heb gesproken was vooral het doorzettingsvermogen van Ibu Nani bijzonder. Ze krijgt geen enkele financiële steun van de overheid, hoewel zij jarenlang onschuldig heeft vastgezeten. Om haar rechtszaken te kunnen bekostigen, waarmee zij om erkenning en excuses van de overheid vraagt, is zij hard op zoek naar mensen of instanties die haar willen sponsoren. Haar advocaten doen er alles aan om dit stukje erkenning te krijgen, maar er is nog een lange weg te gaan. Desalniettemin is Ibu Nani hoopvol en altijd positief. Het is heel belangrijk om de vrouwelijke slachtoffers de mogelijkheid te geven hun verhaal te doen, maar zonder samenwerking met de overheid zullen deze civil society initiatieven niet zorgen voor een volledig proces van transitional justice. Er zal hierdoor geen garantie komen dat dit soort geweld nooit meer kan voorkomen en tevens zullen er geen daders worden veroordeeld. Aan de fundamentele voorwaarden voor een proces van transitional justice wordt nu niet voldaan.

Na 50 jaar lijkt Indonesië nog steeds niet klaar te zijn om een fundamentele verandering aan te brengen in de omgang met het verleden. De essentiële onderdelen van een transitional justice proces worden niet geïmplementeerd, ondanks de vele initiatieven en aanbevelingen die de overheid krijgt vanuit de samenleving. De slachtoffers zullen door blijven vechten voor gerechtigheid die vooral gericht is op het herstellen van hun eer en een erkenning van de overheid dat hen groot onrecht is aangedaan. De moedige vrouwen die ik sprak tijdens mijn onderzoek verdienen het om gehoord te worden. Het belangrijkste initiatief van de vrouwen van Dialita komt vanuit henzelf. Door hun koor hebben zij een manier gevonden om het proces van waarheidsvinding te kunnen starten en maken zij deel

uit van dezelfde herinneringscultuur. De bekendheid van Dialita zorgt ervoor dat zij vaak worden uitgenodigd om op te treden op verschillende plekken. Dit geeft hen de kans om aandacht te vragen voor hun rechten. Hun verhalen zijn een krachtige manier om de geschiedenis te kunnen herschrijven en de jongere generatie te kunnen onderwijzen. De herinnering aan het conflict zou een belangrijk deel moeten uitmaken van het democratiseringsproces in Indonesië om schendingen van mensenrechten in de toekomst te kunnen voorkomen. De vrouwelijke slachtoffers van 1965 verdienen gehoord te worden en centraal gesteld te worden in het proces van transitional justice. Zij zullen blijven vechten voor erkenning en eerherstel van hun naam:

> "I do not want an official apology or money. The important thing is to just explain to the government who I am. I want recognition"[114]
>
> Ibu Nani

[114] Interview Ibu Nani, 10 maart 2017

Primaire bronnen

Harsono, Andreas ,'Dispatches: Indonesia's step toward accountability for 1965 massacres', 2016, website Human Rights Watch, 16 maart 2017 geraadpleegd. https://www.hrw.org/news/2016/04/20/dispatches-indonesias-step-toward-accountability-1965-massacres

Hearman, Vanessa, '1965 symposium: a glimmer of hope?', 29 mei 2016, website International People's Tribunal 1965, 21 juni 2017 geraadpleegd. http://www.tribunal1965.org/en/1965-symposium-a-glimmer-of-hope/.

ICTJ en KontraS, *Derailed. Transitional justice in Indonesia since the fall of Soeharto. Executive summary and recommendations* (2011).

Jean-Paul Akayesu, website Trial International, geraadpleegd op 9 juli 2017. https://trialinternational.org/latest-post/jean-paul-akayesu/

'Jokowi expected to issue statement on 1965, but no apology', 2015, website Jakarta Globe, 12 mei 2017 geraadpleegd. http://jakartaglobe.id/news/jokowi-expected-issue-statement-1965-no-apology/

Publication of Amnesty International Report on Indonesia 1977, Amnesty International. International Secretariat Archives, inv. nr. 427-642, bladzijdes 31-38.

Website LPSK, geraadpleegd op 12 juli 2017. http://lpsk.go.id/

'What is transitional justice?', website International Center for Transitional Justice, geraadpleegd op 2 maart. https://www.ictj.org/about/transitional-justice.

'1965 tragedy not yet priority for Jokowi', 2016, website tribunal 1965, artikel van krant Tempo, geraadpleegd 25 mei 2017. http://www.tribunal1965.org/en/1965-tragedy-not-yet-a-priority-for-jokowi/

Interviews

Interview met Andreas Harsono, Indonesië expert voor Human Rights Watch, 6 maart 2017.

Interview met Ibu Nani, 10 maart 2017

Interview met Ibu Ita, mede-auteur van het rapport Gender-Based Crimes Against Humanity: Listening to the Voices of Women Survivors of 1965, 15 maart 2017.

Interview met Ibu Rini, mede oprichter van het project Tutur Perempuan, 15 maart 2017

Interview met Ricky Gunawan, advocaat Ibu Nani, 20 maart 2017

Interview met Ibu Mujiati, 8 april 2017

Interview met Ibu Uchi, 14 april 2017

Literatuurlijst

Alfred, Rex, Mortimer, *Indonesian communism under Sukarno: ideology and politics, 1959-1965* (New York 1974), 365-366.

Barahona de Brito, Alexandra, 'Transitional justice and memory: exploring perspectives', *South European Society and Politics,* 15 (2010) 359-376.

Blackburn, Susan, 'Gender violence and the Indonesian political transition', *Asian Studies Review* 23 (1999) 433-448.

Blackburn, Susan, *Women and the state in modern Indonesia*, (Cambridge 2004).

Boesten, Jelke, *Sexual violence during war and peace. Gender, power and post-conflict justice in Peru,* (New York 2014).

Campbell, Kirsten, 'The gender of transitional justice: law, sexual violence and the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia', *The International Journal of Transitional Justice* 1 (2007) 411-432.

Carpenter, Charli, 'Beyond 'gendercide': incorporating gender into comprative genocide studies', *The International Journal of Human Rights* 6 (2002) 77-101.

Copelon, Rhonda, 'Gender crimes as war crimes: integrating crimes against women into International Criminal Law', *McGill Law Journal* 46 (2000) 217-240.

Cribb, Robert, 'Genocide in Indonesia, 1965-1966', *Journal of Genocide Research* 3 (2001) 219-239.

Dake, C.A., *The Sukarno File, 1965-1967* (Leiden 2006).

Draper, Matthew, 'Justice as a building block of democracy in transitional societies. The case of Indonesia', *Columbia Journal of Transnational Law* 40 (2002) 391-418.

Dulitzky, Ariel, 'Memory, an essential element of transitional justice', *Peace in Progress,* 20 (2014) 1-5.

Erll, Astrid en Ansgar Nünning, *Cultural memory studies: an international and interdisciplinary handbook* (Berlijn 2008).

Franke, Katherine, 'Gendered subjects of transitional justice', *Columbia Journal of Gender and Law* 15 (2006) 813-828.

Gensburger, Sarah, 'Halbwachs' studies in collective memory: a founding text contemporary 'memory studies'?', *Journal of Classical Sociology,* 16 (2016) 396-413.

Helgeson, Vicki, *The psychology of gender*, (New Jersey 2012).

Hughes, Christina, *Key concepts in feminist theory and research* (London 2002).

Hunter, Helen-Louise, *Sukarno and the Indonesian coup. The untold story* (Westport 2007).

Kimura, Ehito, 'The struggle for justice and reconciliation in Post-Suharto Indonesia', *Southeast Asian Studies* 4 (2015) 73-93.

Martyn, Elizabeth ,*The women's movement in post-colonial Indonesia. Gender and nation in a new democracy* (New York 2005).

McGregor, Katharine, 'Memory studies and human rights in Indonesia', *Asian Studies Review* 37 (2013) 350-361.

Mortimer, Rex, *Indonesian communism under Sukarno. Ideology and politics, 1959-1965* (New York 2006).

Olick, Jeffrey K., en Joyce Robbins, 'Social Memory Studies: from "collective memory" to the historical sociology of mnemonic practices', *Annual Review of Sociology,* 24 (1998) 105-140.

Palmer, Leslie, 'The 30 September Movement in Indonesia', *Modern Asian Studies* 5 (1971) 1-20.

Pohlman, Annie, 'Documentation (2013), Reports by Human Rights and Victim Advocacy Organisations in Indonesia: Reconciling the Violence of 1965', *Journal of Current Southeast Asian Affairs* 32 (2013) 143-165.

Pohlman, Annie, 'Janda PKI: stigma and sexual violence against communist widows following the 1965-1966 massacres in Indonesia', *Indonesia and the Malay World* 44 (2016) 68-83.

Pohlman, Annie, *Women, Sexual violence and the Indonesian killings of 1965-66* (New York 2015).

Rinaldo, Rachel, 'Muslim women, moral vision. Globalization and gender controversies in Indonesia', *Qual Sociol* 34 (2011) 539-560.

Robinson, Kathryn, *Gender, Islam and democracy in Indonesia* (New York 2009).

Roosa, John, *Pretext for mass murder* (Wisconsin 2006).

Sambhi, Natalie, 'Neither truth nor reconciliation. Why Indonesia's army wants the country to forget its darkest year', *World Policy Journal* 33 (2016) 102-109.

Tamm, Marek, 'Beyond history and memory: new perspectives in memory studies', *History Compass*, 11 (2013) 458-473.

Wahyuningroem, Sri Lestari, 'Seducing for truth and justice. Civil society initiatives for the 1965 mass violence in Indonesia', *Journal of Current Southeast Asian Affairs* 32 (2013) 115-142.

Wandita, Galuh, 'The tears have not stoppped, the violence has not ended: political upheaval, ethnicity, and violence against women in Indonesia', *Gender and Development* 6 (1998) 34-41.

Wieringa, Saskia, 'Gender harmony and the happy family. Islam, gender and sexuality in post-Reformasi Indonesia', *South East Asia Research* 23 (2015) 27-44.

Wieringa, Saskia, *Gerwani and the PKK. Brokers on behalf of whom?* (Den Haag 1989).

Wieringa, Saskia, 'Sexual metaphors in the change from Soekarno's Old Order to Soeharto's New Order in Indonesia', *Institute of Social Studies* 233 (1996) 1-25.

Wieringa, Saskia, *Sexual politics in Indonesia* (Basingstoke 2002).

Wieringa, Saskia, *The politicization of gender relations in Indonesia: the Indonesian women's movement and Gerwani until the new order state* (Amsterdam 1995).

Zurbuchen, Mary, 'History, memory, and the "1965 incident" in Indonesia', *Asian Survey* 42 (2002) 564-581.